

תמימות וחכמה, היתממות ותמימות שנייה

חלק ג' - החכמה כאויב האמונה התמימה	פתיחה - שיח התמימות העכשווי
רבי נחמן - החכם והתם, החכמה והרצון, יוון וישראל	חלק א' - ההיסטוריה של התמימות התמימות במקרא
חלק ד' - תמימות, חכמה ותמימות שנייה - שלושת שלבי העלילה	התמימות בחז"ל
תמימות, חכמה ותמימות שנייה, כשלוש אפשרויות קיומיות ואמוניות ואולי - חכמה שנייה	התמימות ב'ראשונים' מפרשי המקרא ומוני המצוות
הראי"ה - תמימות וחכמה גם יחד	סיכום ביניים
נח ואברהם - תמימות ראשונה ותמימות שנייה	חלק ב' - אמונה תמימה ואמונה חכמה
חתימה - סוף דבר	תמימות וחכמה בראשונים - אמונה מקובלת ואמונה מושכלת
	תמימות וחכמה באחרונים - אמונה טבעית ואמונה מושכלת

עכשיו, ידידי היקר מאד, אמר חברי, יש כבר ברשותך כל מה שצריך כדי לעקוב אחר הטיעון שלי. אנחנו רואים שבעולם האורגני, ככל שהמחשבה מתעמעמת ונחלשת, החן צץ ועולה באופן מזהיר וחיוני יותר. אבל בדיוק כשם שקטע כלשהו המצויר בין שני קווים, פתאום חוזר ומופיע מן הצד השני לאחר שהוא עובר דרך האינסוף, או כפי שהדמות במראה קעורה שבה ומופיעה לנגד עינינו, אחרי שהיא נמוגה במרחק, כך חוזר החן ומופיע שוב כאשר הידע כאילו נעלם באינסוף. החן מופיע בצורתו הטהורה ביותר באותה צורה אנושית, שאין לה שום מודעות, או שהמודעות שלה היא אינסופית. כלומר, זה המצב אצל בובות, או אצל האל. האם זה אומר, אמרתי בשמץ של מבוכה, שעלינו לאכול שוב מעץ הדעת כדי לחזור למצב התמימות? כמובן, אמר. אבל זהו הפרק האחרון בהיסטוריה של העולם.

(היינריך פון קלייסט, "תיאטרון המריונטות" הסיום, ספריית פועלים, 1983)

פתיחה - שיח התמימות העכשווי

שיח ער מתנהל היום במרחב הדתי בכלל, הדתי לאומי בפרט והישיבתי באופן מיוחד, על ה'חכמה' כניגוד ל'תמימות', כלומר כניגוד לאמונה תמימה, טבעית, פשוטה וחפה ממחקר ותחכום, ועל 'תמימות שנייה' כאפשרות שלישית נחשקת אך מעורפלת למדי. השיח על התמימות - במרחב הדתי לאומי הישיבתי ובמרחבים שמחוצה לו - מתקיים בעיקר בהשראת החסידות, ובפרט בהשראתו של רבי נחמן.

מה שהביא אותי להתעניין בסוגיה זו, ללמוד אותה ובשלב מסוים גם לכתוב עליה, היא העובדה שלעמדתו של רבי נחמן ולהדרכתו יש היום עֶדְנָה רבתי בציבור הישראלי בכלל ובבית המדרש הדתי לאומי בפרט. עולם התלמידים כמנהגו נוהג, ו'הברסלברים החדשים' (שלא כגירסתו המורכבת של ר' נחמן)¹ דוגלים בגירסה 'הפשוטה' של התמימות (או שמא ההיתממות) החסידית העכשווית. 'תמימות' הנותנת בשמחה גט כריתות לתבונה, ומתלבבת מאתוס של התנהגות כללית לא רציונלית ואף אנטי-רציונלית, חסרת אחריות אישית וציבורית ו'סומכת על הנס'. רבים רואים ברבי נחמן את מי שחזה את 'החלל הפנוי' שבעקבות השואה, הקדים תרופה למכה של הפוסטמודרניזם, וכונן אפשרות של אמונה ודבקות בעולם שלנו: עולם שבו החכמה החלה ברצח הא-ל, המשיכה בערטול העולם מקסמו, הגדילה עשות בהכחישה גם את הסובייקט האנושי וסיימה בכך שאיבדה את עצמה לדעת וגררה איתה אל התהום גם את המוסר. תשובתו של רבי נחמן, לפי הבנה רווחת בשיטתו, היא בעצם חבירה לפוסטמודרניזם בפרוייקט קבורת התבונה וסתימת הגולל עליה - שהוא, בו-זמנית, אקט וירטואוזי של תחיית המתים אמונית ודתית.

התמימות והחכמה הן צמד מלים המהדהדות בחלל עולמנו האמוני. התמימות היא אמונה ספונטנית, נטולת רפלקסיה (כמעט), 'פשוטה', לא חקרנית ולא ביקורתית (למעט ההסתייגות מהחכמה, או אף ביקורת חריפה עליה). התמים חי חוויה של הרמוניה ואחדות, שלמות (במובן של שלמות עם עצמו, עם העולם ועם אלוקים), בטחון וודאות, שמחה והנאה. הוא אינו מודע לכך שהוא תמים, ובוודאי אינו יודע את ההגדרה המלומדת הזו הנאמרת 'מבחוץ'... מעלת התמימות על פני החכמה היא תְּמָה נפוצה ואולי אוניברסלית. היא מופיעה בסיפורי עם בתרבויות שונות, בן בודהיזם ובפילוסופיה ההודית. היום (בעידן האינטרנט והדיגיטל) התמימות הזו נדירה, והרבה משיח התמימות הוא שיח של 'היתממות', כלומר - תשוקה לתמימות או חינוך לתמימות, הגובלים לעתים ב'תמימותנות'.

לאמתו של דבר, שיח התמימות הינו שיח אנושי כללי וקדום. במאמרו 'אז איתם' (מאמר חשוב לכל המתעניין בסוגית שיח התמימות) סוקר עקיבא ארנסט סימון בהרחבה את תולדות השיח הזה באירופה (החל מימי הביניים),² ומשתף אותנו במקורותיו הקדומים של המושג 'תמימות שנייה' (שאותו, כך חשב ב'תמימותו', חידש הוא).

1 ראה אליעזר מלכיאל, חכמה ותמימות: פירוש לכמה תורות וסיפורים של רבי נחמן מברסלב, ידיעות אחרונות, 2005, וכן בחלק ג' של מאמר זה.

2 ע"א סימון, "אז איתם (תהלים י"ט, י"ד): על התמימות השנייה", עיון יד-טו (ניסן תשכ"ג-ניסן תשכ"ד).

השיח האוניברסלי הקדום על התמימות התעורר לחיים בעידן המודרני. הניגוד האינטואיטיבי בין חכמה לתמימות, ומעלת התמימות, היא תְּמָה מרכזית בהגות ובספרות הרומנטית של סוף המאה ה-18 ותחילת המאה ה-19, ויש לה מקבילות בכתבי הבעל-שם-טוב והמגיד ממזריטש, מן הדור הראשון והשני של החסידות. אחד ממבטאיו הראשונים והעזים הוא הפילוסוף הַדְנִי סרן קירקגור (1813-1855), ואחריו הוגים נוספים.³ גם במקורותינו אנו ניתן למצוא את ההתחלות של השיח הזה, בעיקר בתקופת הראשונים. ניצנים ראשונים לשיח זה נראים כבר במדרשי חז"ל.

הראי"ה הכיר היטב את הסכנות שבתבונה האוטונומית של המודרנה ואת נזקה, ידע לבקר את הופעותיה המנכרות והמפרקות והתמודד עימה.⁴ אמנם, את החכמה עצמה הוא ראה כמצילה את האמונה הטבעית הפשוטה (הטובה מאוד כשלעצמה) מפתולוגיות ומסכנות גדולות האורבות לה תמיד (ושבזמננו עשו בה שמות), וכמפתחת ומשכללת אותה. בכך הוא המשיך את המסורת היהודית העתיקה, המתחילה בתורה שבכתב וממשיכה בתורה שבעל פה - לאורך ולרוחב כל ספרות חז"ל. מסורת זו מבוטאת באופן העז והצלול ביותר בספרי החכמה שבתנ"ך (איוב, משלי וקהלת) ובעיקר בספר משלי. הנה מקבץ קטן לדוגמא: "כִּי ה' יִתֵּן חֶכְמָה מִפִּי וְתִבְוֶנָה" (משלי ב, ה); "כִּי טוֹבָה חֶכְמָה מִפְּנִינִים וְכָל חֶפְצִים לֹא יִשׁוּ בָּהּ" (משלי ח, יא); "תְּחִלַּת חֶכְמָה יְרָאת ה' וְדַעַת קֹדְשִׁים בִּינָה" (משלי ט, י); "וַיֵּאמֶר לְאָדָם הֵן יְרָאת אֲדֹנָי הִיא חֶכְמָה וְסוּר מִרְעַ בִּינָה" (איוב כח, כח). מסורת זו ראתה בחכמה, בבינה ובדעת תועלת גדולה וברכה גדולה לאמונה. האמונה התמימה באמת - כלומר, האמונה השלמה - היא האמונה שהוארה באור החכמה. בנוסף לכך, הראי"ה ראה את האמונה הפשוטה, נעדרת החכמה, כאחת הסיבות לכפירה ולחילון בעם ישראל; והוא סבר, שלימוד רחב ומעמיק של חכמת האמונה הישראלית לדורותיה מסוגל להתמודד עם האתגרים החדשים, ושהוא תנאי הכרחי להחייאתה ולהעלאתה של האמונה. האם מגמתו היא 'תמימות שנייה'? על כך אנסה לענות בהמשך.

למאמר זה פתיחה כללית (שאתם בסיומה) וחתימה, וביניהם ארבעה חלקים. החלק הראשון - סקירה היסטורית כללית ותמציתית של מובן המילה 'תמימות' והיחס בינה לבין 'חכמה', במקרא, בחז"ל ובמפרשי המקרא. החלק השני - ניסיון להצביע על תקופת הראשונים כשלב שבו התחדשה ההבנה של 'חכמה' כשונה ונבדלת מ'תמימות

3 ראה אבי שגיא, "דת ואקסיסטנציה - המסע של האני", ירושלים תשנ"ב.

4 עיין: פנקסי הראי"ה - חלק שני, פנקס מא, פסיקה סא; אגרות הראיה, כרך א אגרת כ, (מוסד הרב קוק, עמ' יט-כ); אורות האמונה, חופש המחשבה והאמונה, פרק ג (ירושלים תשנ"ח, עמ' 55); ועוד.

אמונה' (אם כי לא בהכרח מנוגדת לה). החלק השלישי - החכמה והתמימות אצל רבי נחמן, בית היוצר של הניגוד והסתירה בין אמונה לחכמה. החלק הרביעי (שהוא העיקר והתכלית בעיניי) - ניסיון להבין את 'התמימות השנייה' ולתאר את אופניה השונים.

זהו מאמר ארוך, שהינו תוצאה (חלקית) של לימוד ארוך... כדי להקל על הקורא, חילקתי אותו לחלקים שניתן לקוראם כיחידות בפני עצמן, כל אחד לפי מוקד התעניינותו.

חלק א' - לתולדות התמימות*

התמימות במקרא

המובן הכללי של תמימות במקרא לכל אורכו הוא - שלמות; שלמות ללא פגם, מום, או חיסרון. שלמות גופנית טבעית של הקורבנות ("שֵׁה תָּמִים" (שמות יב, ה); "כִּבְשִׂים תָּמִים" (ויקרא יד, י, ועוד)). שלמות גופנית טבעית של הכהנים, העבודה במקדש מותרת רק לכהן שאין בו מום (אמנם, המילה 'תמים' לא מופיעה בהקשר זה). השלמות הרוחנית של הנימול ("הַתְּהַלֵּךְ לְפָנַי וְהָיָה תָּמִים" (בראשית יז, א)). שלמות של זמן ("שִׁבְעַת שָׁבָתוֹת תְּמַיִלַת תִּהְיֶינָה" (ויקרא כג, טו); "כִּיּוֹם תָּמִים" (יהושע י, ג)). שלמות רוחנית אמונית ("תָּמִים תִּהְיֶיהָ עִם ה' אֱלֹהֶיךָ" (דברים יח, ג)). שלמות הדעת ("תָּמִים דַּעוֹת" (איוב לו, ד)). שלמות מוסרית ("צַדִּיקַת תָּמִים תִּישַׁר דְּרָכּוֹ וּבְרָשָׁעוֹתָיו יִפֹּל רָשָׁע" (משלי יא, ה)). שלמות 'דתית' תורנית ומצוותית ("וְאֶהְיֶה תָּמִים לוֹ וְאִשְׁתַּמְרָה מֵעוֹנֵי" (שמ"ב כב, כד)). התמימות כפועל, פירושה השלמת הנושא המדובר או הגעתו לסיומו ("וְהָיְתָה גְּאֻלְתּוֹ עַד תֵּם שְׁנַת מִמְּכָרוֹ יָמִים תִּהְיֶה גְּאֻלְתּוֹ" (ויקרא כה, כט); "עַד תֵּם פְּגַרְיֶכֶם בְּמַדְבָּר" (ויקרא יד, לג); תֵּם הַכֶּסֶף וּמִקְנֵה הַבְּהֵמָה (בראשית מז, יח)).

מעבר לכל הפרטים, התמימות היא דרך חיים, אופן של היות בעולם. התמים מתהלך בתמימות - "מִזְמֹר לְדוֹד ה' מִי יגֹוֹר בְּאֶהְלֶךְ מִי יִשְׁכַּן בְּהַר קִדְשֶׁךָ: הוֹלֵךְ תָּמִים וּפְעֵל צִדִּיק וְדָבַר אֱמֶת בְּלִבּוֹ" (תהילים טו, א-ב); "הוֹלֵךְ בְּתֵם יֵלֵךְ בְּטוֹחַ וּמַעֲקֵשׁ דְּרָכָיו יִנְדַע" (משלי י, ט); "טוֹב רֵשׁ הוֹלֵךְ בְּתֵמוֹ מַעֲקֵשׁ שֹׁפְתָיו וְהוּא כְּסִיל" (משלי יט, א); "הוֹלֵךְ תָּמִים יוֹשֵׁעַ וּנְעַקֵּשׁ דְּרָכָיו יִפּוֹל בְּאַחַת" (משלי כח, יח).

המתהלך בתמימות זוכה לקיום חזק - "כִּי יִשְׁרִים יִשְׁכְּנוּ אֶרֶץ וּתְמִימִים יִנְתְּרוּ בָּהּ: וְרָשָׁעִים מֵאֲרָץ יִפְרְתוּ וּבּוֹגְדִים יִסְחוּ מִמֶּנֶה" (משלי ב, כא-כב). יתרה מכך, המתהלך בתמימות זוכה

* חלק זה אינו מבוסס על עבודת מחקר רצינית, והוא רחוק מלהיות ממצה.

להשגחה ושמירה אלוקית - "תם וְיִשָּׁר יִצְרוּנִי כִּי קִוִּיתִיךָ" (תהילים כה, כא); "שָׁמַר תָּם וְרָאָה יִשָּׁר כִּי אַחֲרִית לְאִישׁ שְׁלוֹם" (תהילים לו, לו); "יִצְפֹּן לְיִשְׂרָאֵל תּוֹשִׁיָּה מִגֵּן לְהִלְכֵי תָם" (משלי ב, ז). התמים דבק בה' - "תָּמִים תִּהְיֶה עִם ה' אֱלֹהֶיךָ" (דברים יח, יג).⁵

התמימות מיוחסת גם לאלוקים. גם ביחס אליו, התמימות היא השלמות: שלמות הרצון, החכמה והטוב האלוקיים. "הַצּוֹר תָּמִים פָּעָלוּ כִּי כָּל דְּרָכָיו מְשַׁפֵּט אֶל אֲמוֹנָה וְאִין עוֹל צְדִיק וְיִשָּׁר הוּא" (דברים לב, ד) "הָאֵל תָּמִים דָּרְפוֹ אֲמַרְתָּ ה' צְרוּפָה מִגֵּן הוּא לְכָל הַחֲסִים בּוֹ" (שם"ב כב, לא); "הִתְדַע עַל מַפְלְשֵׁי עַב מַפְלְאוֹת תָּמִים דְּעִים" (איוב לו, טז).

התמימות בחז"ל

גם בחז"ל, כמו במקרא, המשמעות הרווחת של 'תמימות' היא שלמות בכל המישורים, כולל השלמות המיוחדת של מי שנולד מהול (אבות דר' נתן, נוסחא א פרק ב). המובן העיקרי של 'תמים' הוא הבוטח בה' לבדו (ובנביאיו), ואינו שואל בכלדיים וכו' (פסחים ק"ג, ב). הבוטח בה' לבדו הוא הדבק בה' (מדרש תהילים [שוחר טוב] מזמור קיט סי' ג), השלם ביראה, בתורה (בראשית רבתי [פרשת וישב] עמ' 176), במוסר ובדעת (לעומת הרמאי, מגלה העריות, שופך הדמים והגזלן וכו');⁶ והוא האהוב לה', הנבחר על ידו, הנשמר על ידו (תנחומא משפטים [ורשא] סי' יט) והזוכה שה' ייתן לו את תורתו (ספרי דברים [וזאת הברכה] פיסקה שמג).⁷

ההבנה של תמימות כניגוד לחכמה (שתלך ותתקבע בהמשך הדורות) מבצבצת בהגדה של פסח. התם אינו חכם (אך גם לא רשע). הוא זה שאמנם יודע לשאול, אך שאלתו - 'מה זאת?' - גולמית ולא מפותחת. בירושלמי⁸ (פסחים י, ד), הניגוד של התם לחכם מפורש - התם הוא הטיפש: "טיפש מה אומר? 'מה זאת'. אף את למדו הלכות הפסח, שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן, שלא יהא עומד מחבורה זו ונכנס לחבורה אחרת".

5 הרבה פסוקים קושרים את הביטויים 'תום' ו'ישר', 'הליכה' ו'התהלכות' - להבטחה שההולך בתמימות הוא דבק בה', מושגח ומוגן על ידו, כאמור בדברים (יח, יג): "תָּמִים תִּהְיֶה עִם ה' אֱלֹהֶיךָ" - כשאתה תמים, אתה עם ה' אלוקיך.

6 תנא דבי אליהו רבה (איש שלום) פרשה ז; ילקוט שמעוני תורה (פרשת שלח) רמז תשנ.

7 גם הביטוי 'שור תם' מהדהד משמעות של תמימות כמצב הראשוני, החיובי, שוחר הטוב, החף מרצון להזיק, לעומת השור המועד - שהוא שוחר הזק.

8 הערת עורך (ש"פ): גם במכילתא דר' ישמעאל (מסכתא דפסחא, פרשה יח) יש שגרסו 'טיפש', כפי שמעיד כבר בעל 'איסור והיתר' המיוחס לרש"י (סימן לג), וכן הגירסה בכת"י אוקספורד ובכת"י מינכן למכילתא (עפ"י מהדורת הורוויץ-רבין של המכילתא).

במדרשי האגדה של חז"ל הולך ונשמע קול 'חדש', הרואה בתמימות את האמונה הפשוטה, הוודאית והמוחלטת; אמונה שאינה מעלה ספקות או מקשה גם אל מול פני התגלות אלוקית קשה, לא מובנת ואף מנוגדת לתבונה ולמוסר של המאמין. הדוגמאות לכך הן האבות - אברהם ויצחק בעקידה, ויעקב שנקרא "איש תם" (בראשית כה, כז). "אֲשֶׁרֵי תְּמִימֵי דָרְךָ" (תהלים קיט, א) הם גם דור המדבר, המקבל את התורה ומצוותיה, ובכללן המצוות הקשות והבלתי-מובנות, ללא תהייה או בקשת פרס.⁹ התמים הוא זה שאינו מהרהר אחר דרכיו של הקב"ה, ואין לו עסק בנסתרות. שיא התמימות הוא קבלת הייסורים ללא טענות ומענות (עיין מדרש תנאים לדברים יח, יג). שיא השיאים במידת התמימות בא לידי ביטוי באמירה "תכוין דעתך לשמים להיות תמים, שנאמר: תמים תהיה עם ה' אלהיך; ואל יהרהר האדם לעומק יותר מדאי, שאם יהרהר יותר מדאי, ראוי לו שלא נברא" (פסיקתא זוטרתיא [לקח טוב], סוף ההקדמה).

התמימות ב'ראשונים' מפרשי המקרא ומוני המצוות

בראשונים מפרשי המקרא, המובן העיקרי של התמימות ממשיך להיות השלמות, אך מהדהדים בהם גם הפירושים הנוספים של חז"ל. מצויים בהם המובנים המקראיים של התמימות - שלמות גופנית, טבעית (ללא מום) ו'על טבעית' (מילה); שלמות של אמונה, דעת ה' וההליכה בדרכיו; נאמנות מוחלטת ובלעדית, פנימית ומעשית לה', לתורתו ולמצוותיו ועמידה בכל ניסיונותיו. מובן נוסף של התמימות שמצאנו במפרשי המקרא הוא שלמות אישיותית 'מוסרית' - תואם (הרמוניה) בין פנים לחוץ, 'תוכו כברו' (רבנו בחיי [בן אשר] על התורה,¹⁰ ורבנו בחיי [אבן פקודה] בחובות הלבבות).¹¹ מובן נוסף

9 עיין מדרש תהלים (שוחר טוב; בובר) מזמור קיט, סי' ד, ו (והוספה א).

10 רבנו בחיי על התורה (דברים יח, יב): "... זהו שאמר תמים תהיה עם ה' אלהיך, כלומר יהי לבך שלם ביראתו לעשות מה שצוה ולהזהר ממה שימנע, ולשון תמים שיהיה תוכו כברו ושיצדק בדיבורו ובמעשהו".

11 חובות הלבבות (הקדמה): "צריך שתדע, כי הכוונה והתועלת במצוות הלבבות הן שיהיו גלויינו וצפונינו שווים ושקולים בעבודת השם, עד שתהיה עדות הלב והלשון והאברים שווה, ויצדיק כל אחד מהם את חברו, ויעיד לו, ולא יחלוק עליו, ולא יסתור דבריו, והוא אשר יקראהו הכתוב "תמים", באמרו (דברים יח יג): תמים תהיה עם ה' אלהיך, ואמר (בראשית ו ט): תמים היה בדורותיו, ואמר (תהלים טו ב): הולך תמים ופועל צדק ודובר אמת בלבבו, ואמר (תהלים קא ב): אשכילה בדרך תמים מתי תבוא אלי אתהלך בתם לבבי בקרב ביתי, ואמר במי שאין תוכו כברו (מלכים א יא ד): ולא היה לבבו שלם עם ה' אלהיו, ואמר (תהלים עח לו): ויפתוהו בפיהם ובלשונם יכזבו לו, ולבם לא נכון עמו, ולא נאמנו בכריתו. ומן הידוע, שכל מי שחולק קצתו על קצתו ומכזיב קצתו את קצתו בדיבור או במעשה, אין מאמינים בצדקו, ואין הנפשות מתיישבות על אמיתו. וכן אם יחלוק גלויינו על נסתרינו, וכוונת לבבו

הוא של הַתָּם הוא מי ש"כלבו כן פיו" במובן זה "שאינו חריף לרמות" (רש"י בראשית כה, כז ד"ה תם).

הפסוק 'תָּמִים תִּהְיֶה עִם ה' אֱלֹהֶיךָ' הובן על ידי חז"ל (פסחים ק"ג, ב) וכן על ידי הראשונים בפירושי התורה¹² ובספרי המצוות,¹³ כמצוה מן התורה. ענינה של המצוה מובן מן ההקשר של הפסוק - שלמות האמונה מתבטאת בהבדלות הנחרצת מדרכי העבודה הזרה בכלל, ובפרט מהפרקטיקות ה'אפלות' הלא רציונליות שבה, המבקשות לדעת את מה שאחרי הפרגוד ואת העתיד ולהשפיע עליהם. זהו הפירוש של חז"ל (ושל רוב הראשונים בעקבותיהם) לציטוט 'תָּמִים תִּהְיֶה עִם ה' אֱלֹהֶיךָ'. את הנסתרות ואת העתיד מגלה בישראל הנביא, ולא הקוסם. וטוב יותר לא לחקור על הנסתרות, אלא לקבל בשמחה את היש - ולהאמין שהמזומן לנו בעתיד יהיה טוב; שהרי הכל מאת ה', תמים הדעים, הדרך והמפעל, ה'טוב לכל' ו'רחמיו על כל מעשיו'. התמימות, לפי הבנה זו, היא קריאה לאינטימיות בלעדית עם אלוקי ישראל.

הרמב"ם לא מנה את 'תמים תהיה' במנין המצוות, ומדבריו בחתימת הלכות עבודה זרה עולה שמצות 'תמים תהיה' כלולה ב'מצוה כללית'¹⁴ להיות חכם(!):

ודברים האלו כולן [= הפרקטיקות של העבודה הזרה] דברי שקר וכזב הן, והם שהטעו בהן עובדי כוכבים ומזלות הקדמונים לגויי הארצות כדי שינהגו אחריהן. ואין ראוי לישראל - שהם חכמים מחוכמים - להמשך בהבלים אלו, ולא להעלות על לב שיש תועלת בהן, שנאמר, כי לא נחש ביעקב ולא קסם בישראל, ונאמר, כי הגוים האלה אשר אתה יורש אותם אל מעוננים ואל קוסמים ישמעו ואתה לא כן וגו'. כל המאמין בדברים האלו וכיוצא בהן, ומחשב בלבו שהן אמת ודבר חכמה - אבל התורה אסרתן, אינן אלא מן הסכלים ומחסרי הדעת, ובכלל הנשים

(אמונתנו) על דיבורנו, ותנועת אברינו על מצפונינו לא תהיה עבודתנו לאלהינו שלמה, מפני שאינו מקבל [ממנו] עבודה מזויפת, כמו שנאמר (ישעיה א יג): לא אוכל און ועצרה, ואמר (ישעיה סא ח): כי אני ה' אוהב משפט שונא גזל בעולה, ואמר (מלאכי א ח): וכי תגישון עור לזבוח אין רע וגו', ואמר (שמ"א טו, כב) הנה שמוע מזבח טוב וגו'."

12 רמב"ן דברים יח, יג; רלב"ג בביאורו שם; רבנו בחיי בראשית יז, א ד"ה התהלך לפני.

13 השגות הרמב"ן על ספר המצוות לרמב"ם, שכחת העשין, מצוה שמינית; ספר מצוות קטן, מצוה י'.

14 הערת עורך (ש"פ): האמור למעלה הוא כתירוץ של הרמב"ן לשיטת הרמב"ם (בהשגתו הנ"ל לספר המצוות לרמב"ם, שכחת העשין מצוה שמינית). תירוץ זה נדחה כבר ע"י הרמב"ן עצמו, שהרי 'תמים תהיה' כולל לכל היותר את המצוות הסמוכות לו, ולא את התורה כולה. ונראה לי (כדעת ה'מגילת אסתר' שם) שהרמב"ם הלך לשיטתו (בשורש ט) שאין למנות שתי אזהרות לאותו ציווי - "שאינן ראוי למנות הלאומים והעשה, אבל הדברים המוזהר מהם והמצווה בהם".

והקטנים שאין דעתן שלימה; אבל בעלי החכמה ותמימי הדעת ידעו בראיות ברורות, שכל אלו הדברים שאסרה תורה אינם דברי חכמה - אלא תהו והבל שנמשכו בהן חסרי הדעת, ונטשו כל דרכי האמת בגללן. ומפני זה אמרה תורה, כשהזירה על כל אלו ההבלים: "תמים תהיה עם ה' אלהיך". (רמב"ם עבודה זרה פ"א הט"ז)

סיכום ביניים

נמצא, שבמקרא, בחז"ל ובראשונים מפרשי המקרא, התמימות היא השלמות למופעיה השונים בתחומים השונים בחיים - בראש ובראשונה, בין אדם למקום. התמימות אינה ההיפך של החכמה, אלא ההיפך של חיסרון ופגם. התמים הוא המאמין השלם, הטוב, הישר והנאמן. החכמה אינה גורעת משלמות זו, אלא היא חלק ממנה.

חלק ב' - אמונה תמימה ואמונה חכמה

תמימות וחכמה בראשונים - אמונה מקובלת ואמונה מושכלת

בתקופת הראשונים מתחדשת ההבחנה בין אמונה 'תמימה' - טבעית, פשוטה ומקובלת - לבין אמונה 'מושכלת' מלאכותית ומורכבת, הנרכשת רק על ידי לימוד. הבחנה זו היא תולדה של 'היפתחות השמיים התרבותיים' - המפגש של תלמידי חכמים והאינטלגנציה היהודית עם התרבויות והדתות השונות, ובעיקר עם הפילוסופיה הדתית המוסלמית, שהתמודדה עם החכמה והתבונה של הפילוסופיה היוונית. גם המאבק מבית, בקראים, היה גורם מדרבן ומפרה ליצירה חדשה. רוב הראשונים שעסקו (גם) בפילוסופיה - החל מהרס"ג, דרך רבנו בחיי (בחובות הלבבות) וכמובן הרמב"ם - ראו את האמונה המושכלת כנעלה יותר ביחס לאמונה המקובלת. לרבי יהודה הלוי דרך אחרת, בה ניפגש בהמשך.

אביא כאן ציטוטים נבחרים מדברי הראשונים שהעדיפו את האמונה המתבססת על חכמה, על פי סדרם הכרונולוגי של הראשונים.

רס"ג

דע יחנך ה' אתה המעיין בספר זה, כי מה שאנחנו חוקרים ומעיינים בענייני אמונתנו הוא לשני ענינים, האחד כדי שיתאמת לנו בפועל מה שידענו מפי נביאי ה' בידיעה והשני כדי שנשיב לכל מי שיטען עלינו בענייני אמונתנו. כי ה' יתברך ויתעלה למדנו כל מה שנחוץ לנו בענייני אמונתנו באמצעות נביאיו, אחרי אשר אמת להם את הנבואה על ידי האותות והמופתים, אז צונו שנדע אותם הענינים ונשמרם, והודיענו כי כאשר אנו מעיינים וחוקרים יוציא לנו

העיון האמתי השלם בכל דבר ככל אשר הודיענו בדברי שליחיו, ונתן לנו בטחון שלא יתכן שתהא נגדנו הוכחה מצד המכחישים את דתנו, ולא טענה מצד המפקפקים באמונתנו... אם כל עניני הדת יושגו בחקירה ובעיון הנכון וכפי שהודיענו ה', מה היא נקודת החכמה שנתנם לנו בדרך הנבואה ועשה על כך מופתי האותות הגלויים לא המופתים השכליים? ונשיב בסיוע ה' יתעלה התשובה השלמה ונאמר, מפני שידוע לפני החכם שהלמודים הנלמדים על ידי העיון לא יגיעו לשלמותם אלא בזמן ממושך ושהוא אם יפנה אותנו אליהם בידיעת הדת, היינו נשארים זמן רב ללא דת עד אשר תשלם לנו המלאכה ויסיימו העסק בה, ואפשר שרבים ממנו לא תשלם להם המלאכה מחמת חסרונם, ויש שלא יסיימו לו העסק בה מחמת קוצר רוחו, או שישתלטו עליו הספקות ויביאוהו במבוכה ויעצרוהו, ולפיכך שחרר אותם יתהדר ויתרומם מיד מכל הטרדות האלה, ושגר אלינו את שליחו ומסרם לנו בדרך הודעה, והראנו בעינינו עליהם אותות ומופתים מה שלא ישלוט בהם ספק, ולא תמצא שום דרך לדחייתם... ולכן נתחייבנו מיד לקבל עניני הדת עם כל מה שנכלל בו, מפני שכבר נתברר בהוכחה המוחשית, ונתחייבנו לקבלו כפי שנמסר לנו בראית המסורת הנאמנה כמו שנבאר, ונצטוינו לעיין לאיטנו עד אשר יושג לנו הדבר בעיון, ולא זזנו מאותו המעמד עד אשר נתקיימה לנו ההוכחה בו ונתחייבנו להאמין דתו במה שראו עינינו ושמעו אזנינו, ואף אם ימשך זמן עיונינו בו עד אשר ישלם העיון, אין בכך כלום, ומי שפיגר בכך בגלל איזה מעצור, לא ישאר ללא דת, אף הנשים והקטנים ומי שאינו מטיב לעיין, הרי דתו שלם ומגובש, לפי שכל בני אדם שוים במדעים המוחשים.

(אמונות ודעות, תרגום הרב קאפח, הקדמה, אות ו)

רבנו בחיי

שאינם יודעים ענין האחד האמת וענין אחד העובר, אלא הסגולה מאנשי היחוד שהעמיקו בחכמה. ואמת אמר הפילוסוף באמרו: לא יוכל לעבוד עילת העילות ותחילת ההתחלות, אלא נביא הדור בטבעו, או הפילוסוף המובהק, במה שקנהו מן החכמה. אבל זולתם, עובדים זולתו, מפני שאינם מבינים נמצא אלא מורכב.

(חובות הלבבות שער היחוד פרק ב)

אך גדר העבודה ובאור חלקיה ומעלות כל חלק מחלקיה הוא, שגדר העבודה כניעת מי שמטיבין לו למטיב בטובה שיגמלהו על טובתו כפי יכולתו. והכניעה נחלקת לשני חלקים: האחד - כניעת רהות וייחול בהכרח וחזקה, והשני - כניעת

חובה ודין לגדל לרומם למי שנכנעין לו. אך החלק הראשון הוא הכניעה לאל, שתהיה מצד ההערה הקנויה אשר זכרנו, שחיובה מדרך הגמול והעונש בעולם הזה ובעולם הבא. אבל החלק השני הוא הכניעה, אשר תהיה מצד ההערה התקועה בשכל והנוצרת בטבע האדם בהיקשר נפשו עם גופו. ושתי הכניעות משובחות, מביאות אל דרך ההצלה בעולם המנוחה, אלא שאחת מהנה גורמת לחברתה ומעלה שעולים ממנה אליה, והיא הערת התורה. והכניעה שתהיה מחמת הערות השכל ודרך הראיה, קרובה אל האלהים ורצויה יותר.

(חובות הלבבות שער עבודת האלהים פרק ג)

רמב"ם

התבונן אפוא, המעיין, אם מעדיף אתה את בקשת האמת, והשלכת מאחוריק את הפנייה הכיתית, את הקבלה העיוורת מן המסורת ואת הרכנת הראש בפני מה שהתרגלת לרוממו.

(מורה הנבוכים חלק א, פרק עו [מהדו' מיכאל שורץ,

תל-אביב תשס"ג, עמ' 242])

כאשר אדם מתחיל במטפיסיקה הזאת, יארע לא רק בלבול באמונות אלא ביטול גמור. משל למה הדבר דומה? למי שמאכיל ילד יונק לחם-חיטה ובשר ומשקהו יין, כי זה יהרגנו בלי ספק, לא מפני שאלה מזונות גרועים ואינם טבעיים לאדם, אלא מכיוון שהגיון מהם חלש מלעכלם ולהפיק מהם תועלת. כן מוסתרות דעות נכונות אלה ונרמזות בחידות וכל חכם מחבל תחבולות ללמדן שלא במפורש, לא מפני שיש בהן תוך רע או מפני שהן הורסות את יסודות האמונה, כפי שחושבים הסכלים הטוענים שהם הגיעו למעלת העיון, אלא הן הוסתרו, כי השכלים קצרים בתחילה מלקבלן, ורומזים אליהן כדי שהשלם ידע אותן. לכן הן קרויות: סודות וסתרי תורה, כפי שנסביר. זאת הסיבה לכך שדברה תורה כלשון בני אדם כפי שהסברנו, וזאת מפני שהיא פתוחה שיתחילו וילמדוה ילדים, נשים וכל האנשים. הללו אין ביכולתם להבין את הדברים כהווייתם. לכן מגבילים אותם לקבל בקבלה - לא כפי מהותה האמיתית - כל דעה נכונה שעדיף לקבלה כאמיתית וכל תפישה שכלית אשר הדעת מורה שהיא קיימת במציאות, לא לפי מהותן האמיתית. אך כאשר מגיע אדם לשלמות ונמסרו לו סתרי תורה על-ידי זולתו, או (הגיע אליהם) מעצמו כשחלקם מעירים אותו על חלקם, הוא מגיע לדרגה שבה הוא מקבל-כאמיתיות את הדעות הנכונות האלה בדרכי האימות האמיתיות, אם על-ידי הוכחה מופתית במה שניתן להוכחה מופתית, אם בראיות חזקות במה שלגביו

דבר זה אפשרי. כך הוא יתפוש את הדברים האלה, אשר היו לו (קודם לכן) דמיונות ומשלים, במהותיותם האמיתיות ויבין את מהותם.

(מורה הנבוכים חלק א, פרק לג [מהדו' מיכאל שורץ,

תל-אביב תשס"ג, עמ' 76-77])

החכמים ז"ל גם ציינו שמהאדם נדרשת בתחילה ידיעת התורה. לאחר זאת נדרשת ממנו חוכמה. לאחר זאת נדרש ממנו מה שמוטל עליו מהלכתה של התורה, כלומר להקיש מה ראוי שיעשה. כך ראוי שיהיה הסדר. תחילה יש לדעת ידיעות אלה בקבלה. אחר זאת יש להוכיחן בהוכחה מופתית. אחר זאת יש לפרט את המעשים שבהם תהיה ההתנהגות טובה. זה לשונם ז"ל בדבר היות האדם נתבע לתת דין וחשבון על שלושה עניינים אלה בסדר הזה: כשאדם נכנס לדין תחילה אומרים לו: קבעת עתים לתורה? פלפלת בהכמה? הבינות דבר מתוך דבר?. התברר לך אפוא שידיעת התורה בעיניהם מין אחד, והחוכמה מין אחר, והיא אימות דעות התורה באמצעות העיון האמיתי.

(מורה הנבוכים חלק ג, פרק נד [מהדו' מיכאל שורץ,

תל-אביב תשס"ג, עמ' 671-672])

ר' יהודה הלוי

ר' יהודה הלוי (להלן ריה"ל) דורך על בימת הראשונים לאחר הרס"ג ורבנו בחיי, ולפני הרמב"ם. המקום הראשון שמצאתי שבו המילה 'תמימות' מציינת אמונה טבעית ופשוטה, שאינה מיוסדת על לימוד וחכמה, הוא בספר הכוזרי לריה"ל. ריה"ל אינו הולך בדרכי הראשונים שקדמו לו, אלא סבור שהחכמה אמורה לסייע למי שלא זכה להאמין בתמימות, ולבו אינו שלם באמונתו - להגיע לאמונה. על פי ריה"ל, ביסוס האמונה האידיאלי הוא הרְאָיָה (הנבואית וההיסטורית) - ולא הרְאָיָה הפילוסופית; ובימינו, כשאנו רחוקים מתקופת הנבואה והאירועים ההיסטוריים הגדולים בעברו של עם ישראל, האמונה התמימה היא האמונה המבוססת על קבלת המסורת "הדומה למראה עינים" (כוזרי מאמר ראשון, אות כה [תרגום י' אבן שמואל]). אמונה זו עדיפה על האמונה הנקנית על ידי לימוד (למרות חסרונה ביכולת הביטוי הפילוסופי וביכולת ההנחלה למי שלא מצליח להאמין בתמימות). בשלושה מקומות מתייחס ריה"ל לכך. בדבריו כלולות (גם אם לא מפורשים) שלוש אפשרויות קיומיות: אמונה תמימה, חכמה ספקנית אגנוסטית או אף כפרנית, ואמונה מתוך חכמה (תמימות שנייה, או שמא - 'חכמה שנייה').

וכך כתב ריה"ל בספר הכוזרי:

אמר החבר... תורת האלוקים היא, ומי שקבלה בתמימות בלי התפלפלות ובלי התחכמות מעולה הוא מן המתחכם והחוקר, אך מי שנטה מן המדרגה העליונה הזאת אל המחקר, מוטב לו כי יבקש טעם לדברים האלה אשר יסודם בחכמה האלוהית, מאשר יעזבם לסברות רעות ולספקות המביאים את האדם לאבדון: (הכוזרי מאמר שני, אות כו [מהדו' יהודה אבן שמואל])

אמר הכוזרי: עוד בקשה אחת לי אליך כי תשמיעני דברים ברורים וממצים על השורשים והעקרims אשר ל'מדברים'...¹⁵ כי מתוך שחסרתי את המדרגה העליונה, והיא האמונה הטהורה הבאה לא בדרך החקירה, וכבר היו לי מקדם ספקות וסברות משלי ועמדתי במשא ומתן עליהם עם פילוסופים ועם אנשי אומות שונות ודתות שונות - ראוי הדבר כי אלך בדרך המדע, ואתלמד במלאכת הויכוח; למען אדע להשיב על הדעות הנפסדות, ולא אשאר בבערות. כי אין המסורת טובה כי אם לנפש השלוחה, ואלו הנפש הנבוכה יותר ראוי לה המחקר; ביחוד אם מחקר זה מגיע בסופו אל אימות המסורת, כי אז תתאחדנה אצל האדם שתי המדרגות - זאת אומרת, המדע והמסורת גם יחד:

אמר החבר: וכי יש בתוכנו נפש שלוחה שאינה נפתית לדעות השונות המנסרות בעולם דעות חכמי הטבע והאצטגנינים דעות בעלי הטלסמאות והמכשפים דעות בעלי הקדמות והמתפלספים וכדומה לאלה? בימינו אין אדם מגיע אל האמונה כי אם לאחר שעבר את כל מדרגות הכפירה המרובות אך ימי החיים קצרים והמלאכה מרבה. ורק יחידים והמה מועטים נתנה להם מתנת האמונה מטבע הללו אין כל הדעות ההן פוגעות בהם כי עומדים הם מיד על מקום הטעות אשר בהן. (הכוזרי מאמר חמישי, אותיות א-ב [מהדו' יהודה אבן שמואל])

אמר הכוזרי: השמיעני נא בקצור כללי הדעות שנתבררו אצל ה'מדברים' אנשי חכמת ה'כלאם':

אמר החבר: דבר זה אין בו תועלת פרט לחדוד השכל בחוכמת הדברים ולאישור שאפשר לקבל מזה לדבר החכמים ז"ל 'הוי זהיר ללמד מה שתשיב את אפיקורוס', כי החכם התמים, כנביאים למשל, אינו יכול להועיל הרבה לחברו בדרכי הלימוד, ולא להשיב על שאלותיו בדרכי חכמת הדברים. בעל חכמה זו לעומת זה, מתהדר בחכמה

15 הערת עורך (ש"פ): פרופ' מיכאל שורץ ז"ל העיר שהכינוי 'מדברים' (שהם 'בעלי הניצוח', כפי שממשיך ריה"ל וכותב כאן) מכוון לפילוסופים המוסלמים מזרם ה'כלאם', שנקראו בערבית מִתְפַלְמֵן ('המדברים'). ועיין בתחילת הציטוט הבא, שם מפורש בתרגום אבן שמואל "המדברים אנשי חכמת הכלאם".

מדומה עד כי כל שומעו מוצא בו יתרון על פני התמים שהוא הטוב שחכמתן מיסדת על אמונות אשר איש לא יעבירה עליהן. ועם כל זה מגמתו האחרונה של בעל חכמת הדברים בכל אשר הוא לומד ומלמד היא, כי תעלינה בנפשו ובנפש תלמידיו אותן אמונות אשר בנפש התמים שהוא הן טבועות מטבע, ויתכן כי חכמת הדברים תערער הרבה מאמונת האמת בלב בעליה על ידי ספקות מתעוררים ועל ידי דעות חלוקות הנמסרות בשם חכמים שונים.

בעלי חכמה זו דומים לאנשים הלומדים מקצבי השיר ומתאמנים במשקליו אנשים כאלה משמיעים קול המולה רבה ודברים הקשים להישמע. לא כן אדם שהשיר טבוע בו מטבעו, הוא קונה לו אמונות זו בלא כל טורח. הלזה טועם טעם משקלי השיר ולכן לא יזיפם לעולם. ואלו האנשים ההם, מגיעים לכל היותר למדרגה בה יוכלו ללמוד פרק במקצב השיר אשר האמן האמתי נראה כמחסר ידיעה בו, שהרי אין ביכולתו למסר מאמונתו לאחרים. האמת היא כי הוא יכול ללמדו לאחר כמותו ברמז מועט.

כן גם האנשים שהחיים לפי התורה וההתקרבות אל האלוק טבעיים להם, מתלקחים בנפשותם ניצוצות על ידי דברי החסידים והיו לאש בלבותם ואלו איש אשר אין אלה טבועים בו, זקוק לחוכמת הדברים ויתכן כי חכמה זו לא תועילהו ואולי גם יזק בה:

(הכוזרי מאמר חמישי, אותיות טו-טז [מהדר' יהודה אבן שמואל])

תמימות וחכמה באחרונים - אמונה טבעית ואמונה מושכלת

מהר"ל

המהר"ל מבאר, שהתם הוא החי באופן המכוון לאמת, לטוב וליושר האלוקיים, לא מתוך התבוננות ולימוד - אלא באופן אינטואיטיבי, "מעצמו"; מתוך הקשבה לעצמיותו הפנימית, אליה הוא מחובר. בשונה מהתם, הישר - הניצב בפסוקים רבים לצד התם - הוא מי שמתוך התבוננות, לימוד וחשיבה, מגיע אף הוא לדבקות באמת ובטוב ולהליכה בדרך הישר.

בספר משלי (ב כא-כב): "פִּי יִשְׁרִים יִשְׁפְּנוּ אֶרֶץ וְתַמִּימִים יִנְתְּרוּ בָּהּ: וְדָשְׁעִים מֵאֶרֶץ יִפְּרְתוּ וּבֹגְדִים יִסְחוּ מִמֶּנָּה." שלמה המלך עליו השלום בא לבאר מעלת היושר ומעלת התמימות. וההפרש אשר יש בין שתי המדות [הקרובות - ח"ו] האלו, כי בכל מקום נזכרו ביחד, כדכתיב: "תָּם וְיִשְׂרָאֵל יִצְרוּנִי פִּי קוֹיִתִּי" (תהילים כה כא); "שָׁמַר תָּם וְרָאָה יִשְׂרָאֵל פִּי אַחֲרִית לְאִישׁ שְׁלוֹם" (תהילים לו לו); וכן הרבה... ושניהם נאמרים על אשר אינם יוצאים מן הראוי. וההפרש אשר ביניהם, כי הישר מצד שכלו וחכמתו מתבונן לעשות הישר, והתמים הוא שהולך בדרך הישר מעצמו בלי שום התבוננות רק הולך בדרכו בתמימות. ויעקב היה לו שתי מדות [אלו], לכן נקרא איש תם, ונקרא

ישורון גם כן. כי דברים של עצמו, היה נוהג בתמימות, דהיינו הדבר שהוא מגיע אל עצמו. ודברים המגיעים אל אחרים, ובזה אינו ראוי התמימות, ובזה שייך שהיה מתבונן בשכלו לעשות הישר. ומכל מקום שתי המדות, כאשר הוא אינו סר מן הישר והראוי, האחד מצד עצמו ותמימות דרכו, והשני מצד ששכלו הוא בוחר הישר.

(נתיבות עולם, נתיב התמימות פרק א)

המהר"ל אף הוא רואה את התמימות כמצב הטבעי והאידיאלי של האדם ושל אמונתו. התמימות היתה מצבו הראשוני של האדם לפני החטא; אז האדם - כנברא - דבק בבוראו, מקור החיים והטוב. חטא אדם הראשון, על פי המהר"ל, הוא הסיפור המכונן של איבוד התמימות. האכילה מעץ הדעת טוב ורע יצרה את הפרספקטיבה שהרחיקה את האדם מהדבקות המחיה והמטיבה - כתולדה של העדפת קנין דעת טוב ורע, שהיא יתרה וגורעת. הנה שילוב של דבריו ב'נתיב התמימות' שב'נתיבות עולם' וב'דרך חיים', פירושו למסכת אבות.

הכל צפוי והרשות נתונה... כי מצד שהאדם בצלם הקב"ה נתן לאדם רשות לעשות מה שירצה ואין האדם מוכרח במעשיו... ואין הדבר הזה נמצא אל המלאכים שאין הבחירה בהם, והם עושים כפי אשר הקדוש ברוך הוא מנה אותם לעשות ולא ישנו את שליחתם, אבל האדם שנברא בצלם אלהים יש לו סגולה זאת שהוא ברשות עצמו, כמו הש"י שהוא עושה מה שירצה, וכך האדם יש רשות בידו לעשות מה שירצה, והוא בעל בחירה.

(דרך חיים [מסכת אבות] פרק ג משנה טו)

אצל אדם הראשון קודם שחטא, והיה עם הש"י, לא היה בו תחבולות חכמה יתירה, והנחש שהיה ערום, היה מרוחק מן הש"י, ובערמתו הסית את האדם, שנאמר, ונפקחו עיני שניכם והייתם כאלהים יודעי טוב ורע. ידיעה יתירה, חוץ מעצמו של אדם ובחכמה זאת הסיר את האדם מן הש"י, כי ידיעת טוב ורע, היא ידיעה יתירה אל האדם, אין צריך אל האדם. שהתמימות הוא החיים, וכל זמן שהאדם הראשון היה תמים היה חי ולא מקבל מיתה וידיעת הרע, הוא שגרם המיתה לאדם.

(נתיב התמימות פרק א)

האדם קודם שחטא, מצד עצם בריאתו, לא היה ראוי שיהיה כאלהים יודע טוב ורע, כי האלהים יודע טוב ורע אבל לא האדם, כי האדם יש עֵלְהָ עליו, וצריך שיהיה דבק בעֵלְתוֹ יתברך שהוא הטוב, הנה הוא מסולק מן ידיעת הרע, רק ידיעתו הטוב שהוא העֵלְהָ שלו, ותמיד דבק העֵלְהָ [= תוצאת העילה, הסיבה] בעֵלְהָ שלו, והוא הטוב בעצמו. והאדם בודאי הוא ראוי להיות יודע טוב ורע, מצד

שהוא נברא בצלם אלהים, אבל מצד שהאדם נברא ויש לו דביקות בעֲלָתוֹ שהוא טוב, יודע הטוב ולא הרע. אבל כאשר לא יפנה אל עֲלָתוֹ, כמו שהיה אחר שחטא, אז הוא יודע טוב ורע.

(דרך חיים [מסכת אבות] פרק ג משנה טו)

לפי המהר"ל, איבוד התמימות - הדבקות השלמה בטוב האלוקי, הוא תולדת חטאו של אדם הראשון. חטא אדם הראשון הוא העדפתו את הדעת על פני הדבקות. דעת טוב ורע יוצרת גם את אפשרות הבחירה ביניהם. אמנם, חטאו של האדם מביא לידי ביטוי את צלם אלוקים שבו - שמצידו הוא דעתן ועצמאי כאלוקים. למרות זאת, המהר"ל סבור שבהעדפת דעת טוב ורע, העצמאות הנפרדת והחופש, על פני דעת הטוב האלוקי ומוחלטות הדבקות, יצא שכר האדם בהפסדו.

המהר"ל מפרש, שלאחר החטא היתה לאדם אפשרות, וכנראה אף רצון, לאכול מעץ החיים - ובכך לעמוד על כל סודות התורה, ולחיות לעולם. אפשרות זו נמנעה ממנו בעצם התרחקותו מקרבת אלוקים ונטייתו אל התחתונים. במצב כזה, עלול החיבור לחיים להיות לאדם לקללה ולא לברכה.

וכאשר נגזר המיתה על האדם, מצד שנפרד מן העֲלָה יתברך מצד עצמו, רצה שיהיה ערי מקלט אליו האכילה מעץ החיים... הוא התורה... וזה [אפשרי - ח"ו] כאשר היה קרוב אל עץ החיים, דהיינו שהיה לו מדריגה עליונה, ואז יוכל מעץ החיים, שיהיה נזון בו לגמרי, לעמוד על כל סודי התורה, ויחיה לעולם. וזה שאמר פן ישלח ידו, כאשר הוא קרוב אל עץ החיים, כשהאדם בגן עדן, ואכל וחי לעולם, ודבר זה אין ראוי לאדם מפני שכבר היה נוטה אל התחתונים, כשאכל מעץ הדעת והוא יודע טוב ורע, וזהו הסרה מן העֲלָה כמו שהתבאר, ולפיכך אינו ראוי אל החיים הנצחיים, כאשר היה נוטה אל התחתונים. וכאשר גורש מן מעלתו מגן עדן, לא היה קרוב אל עץ החיים לאכול ממנו.

(דרך חיים [מסכת אבות] פרק ג משנה טו)

במציאות שלאחר חטא אדם הראשון, החלופה הריאלית לתמימות, על פי המהר"ל, היא מידת ה'יושר'. כאמור בציטוט הראשון שהבאתי (בראש 'נתיב התמימות'), המהר"ל קורא לנו ללכת בעקבות יעקב אבינו, האיש התם הנקרא גם 'ישראל' ו'ישורון', ולחתור לשלמות - שהיא שילוב של התום והיושר (תם ביחס לעצמו, ויושר ביחס לאחרים). לכאורה, שילוב כזה אינו אפשרי; הלא מעלת התמימות אינה אפשרית בעולמנו (לאדם בוגר) מאז חטא האדם הראשון. אלא, שנראה שהאכילה מעץ החיים - שנמנעה מהאדם לאחר החטא - הפכה לאפשרית במתן תורה. בכך

התחדשה בישראל האפשרות של התמימות, ואף מצות התמימות - אך זו אינה התמימות הראשונה, אותה איבד האדם בחטאו, אלא 'התמימות השנייה', שבהמשך ננסה להבינה.

רמח"ל

בפתיחה ל'דעת תבונות', הרמח"ל מתייחס לשתי אפשרויות האמונה, ובלשונו: 'האמונה המאומתת' ו'האמונה המאומתת ומובנת'. הספר כתוב כדיאלוג בין הנשמה לשכל. הנשמה היא האמונה הטבעית הפשוטה, והיא מבקשת מהשכל להאירה באור התבונה. ה'ליהוק' של הנשמה כתלמידת השכל, ממנו היא רוצה ללמוד את המובנות של 'האמונה המאומתת', אומר ברורות שהרמח"ל רואה באמונה שהוארה באור החכמה ונתעשרה בהבנה - אמונה משוכללת ושלמה יותר מזו החסרה חכמה והבנה. וכך נפתח 'דעת תבונות':

(א) אמרה הנשמה - תאותי ורצוני להתישב על קצת דברים מאותם שנאמר בהם (דברים ד, לט), "והשבות אל לבבך כי ה' הוא האלהים", הרי הם מעיקרי אמונתנו שחייב כל האדם לרדוף אחרי ידיעתם, כל אשר תשיג ידו:

(ב) אמר השכל - אנה פניך מועדות? הנה העיקרים הם י"ג, ועל איזה מהם תרצי להתבונן?:

(ג) אמרה הנשמה - הנה כל העיקרים הי"ג הנה הם מאומתים אצלי בלי שום ספק כלל; אבל יש מהם שהם מאומתים לי וגם מובנים, ויש מהם שהם מאומתים לי באמונה, אך לא מבוארים מן ההבנה והידיעה:

(ד) אמר השכל - איזה מאומתים לך, ואיזה מבוארים לך?:

(ה) אמרה הנשמה - הנה מציאות ה', יחודו, נצחיותו, והיותו חוץ מן הגוף וכל מקרי גוף, חידוש העולם, נבואה, נבואת משה, תורה מן השמים ונצחיותה שלא תשתנה - כל הדברים האלה אני מאמנת ואני מבינתם, ואיני צריכה בהם ביאור; אבל ההשגחה, שכר ועונש, ביאת המשיח ותחיית המתים - מאמנת אני ודאי מפני חובת הדת, אבל הייתי חפצה לסבור בהם סברא שאשקוט בה:

(דעת תבונות, ראש הספר)

אם לדייק בדברי הרמח"ל, החכמה שהנשמה מבקשת לקנות אינה חכמה היוצרת אמונה - אלא חכמה המוסיפה על האמונה התמימה את מימד העומק השכלי, ובכך משלימה אותה. לדידו של הרמח"ל, האמונה המושכלת היא המבוקש! בכך הוא הולך בדרכם של רוב הפילוסופים של ימי הביניים (ובהם הרס"ג, רבנו בחיי והרמב"ם), שראו את האמונה המושכלת כרמה גבוהה יותר של אמונה, כפי שהבאתי לעיל. בזאת, לעניות

דעתי, הוא נאמן גם למסורת הקבלית, שאף היא רוממה את החכמה ('חכמת האמת', השונה מחכמת הפילוסופיה)¹⁶ על פני התמימות.¹⁷

שניות היסטוריות מעטות לאחר ששקעה שמשו של הרמח"ל, זרחו על פני האופק של עם ישראל שני מאורות גדולים - הבעש"ט והגר"א. במובן מסויים ניתן לראותם כאבות טיפוס של התמימות והחכמה. ללא ספק, אחד ההיבטים של ההתנגדות של הגר"א לחסידות הוא המאבק על בכורת החכמה על פני התמימות (השכל על פני הרגש, התורה על פני התפלה, ההלכה על פני הדבקות).

חלק ג' - החכמה כאויב האמונה התמימה

רבי נחמן - החכם והתם, החכמה והרצון, יוון וישראל

כאמור בפתיחה למאמר, שיח התמימות והחכמה העכשווי מתקיים בעיקר בהשראת החסידות בכלל, ובהשראת רבי נחמן בפרט. סיפור 'החכם והתם' של רבי נחמן (סיפורי מעשיות, מעשה ט) הוא במידה רבה הטקסט המכונן של שיח זה, שמושפע מעוד מקומות רבים בהם ר' נחמן עוסק בנושא החכמה והתמימות. באופן פשוט, עמדת ר' נחמן (שתוצג בהמשך ביתר שלמות) היא כזו: התמימות היא האמונה הטבעית הפשוטה, החפה מהתחכמות ומחקר, מספקות וקושיות, והיא הרצויה. החכמה היא ההתחכמות בהקשר האמוני, המובילה בהכרח לספקות, בלבולים ואף לכפירה, והינה מגונה. לפי עמדה זו יש סתירה מהותית - וממילא, בלתי ניתנת ליישוב - בין האמונה, שתמימותה היא שלמותה, לחכמה, שמטבעה החקרני היא פוגעת בשלמות האמונית, מפרקת אותה ומקעקעת אותה מכל וכל. רבי נחמן שב ומדריך את חסידיו למשוך ידיהם מההתחכמות היתרה ומהמחקר המתעתע, ולהאמין בפשטות ובפשיטות.¹⁸ התייחסותו השלילית של ר' נחמן לחכמה החוקרת את האמונה, והדרכתו להימנע ממנה, אמורה לא רק באשר ל'חכמת הגויים', אלא גם באשר לחוכמת הפילוסופים היהודים - ובעיקר הרמב"ם במורה הנבוכים. עמדתו של רבי נחמן והדרכתו את חסידיו, הינה קריאת תגר אמיצה ודרמטית על מסורת תורנית עתיקת יומין, שקנתה לה מקום

16 מקוצר היריעה, לא התייחסתי במאמר זה לחכמת האמת.

17 הערת עורך (ש"פ): דוגמה להעדפת החכמה ניתן למצוא בדברי ר' יוסף ג'קטיליא: "וכשידע כוונת כל שם ושם מאלו השמות [שמות הקודש שבתורה - ש"פ], ידע ויכיר גדולת מי שאמר והיה העולם, ויפחד ויירא מלפניו, וישתוקק ויכסוף ויתאוה להדבק בשם... ואז יהיה קרוב להשם" (שערי אורה, הקדמה).

18 עיין למשל בדבריו בליקוטי מוהר"ן תנינא (תורה יט): "ובאמת הוא איסור גדול מאד להיות מחקר חס ושלו, וללמוד ספרי החכמות חס ושלו".

בלב בית המדרש למרות ההתנגדות אליה. בהחלט אפשר ששיטתו של ר' נחמן מבוססת על ניסיונו האישי (שהרי ברור שהוא ידע את 'מורה נבוכים' לפני ולפנים), כשם שהיא מבוססת על הכרת חסידיו ועל הבנת הדינמיקה המסוכנת שהתקרבות לתרבות המודרנית ולהשכלה עלולה לגרום.

חכמה ותמימות ב'מעשה מחכם ותם'

הסיפור 'מעשה מחכם ותם' אינו סיפור תמים או פשוט, ובוודאי שאין בו אמירה פשוטה, ברורה וחד משמעית. עד כדי כך, שיש שהסתפקו - עם מי מזדהה רבי נחמן במעשה זה? זהו סיפור שיש ללמוד ולמשמש בו רבות, והזכרתו בקיצור ובדרך אגב במסגרת זו אינה עושה עימו צדק.

לאחר הקדמה זו, אגש עתה לאפיון החכם והתם בסיפור, על ידי התבוננות בחוט העלילה שלו.

החכם אינו מסתפק ב'כאן ועכשיו'. הוא יוצא ממקומו ולומד ורוכש עוד ועוד חכמות ומיומנויות, בהצלחה גדולה. דא עקא, שבניגוד להצלחתו החיצונית, פנימיותו מנוכרת ומסוכסכת. לאורך הסיפור מתבררים ומתעצמים חוסר הסיפוק המתמיד שלו מעצמו ומהישגיו, חוסר האמון שלו באנשים והזלזול שלו בהם. חוסר היכולת שלו להשתחרר מהספקנות ומהציניות מונע ממנו להאמין בכל תופעה שאינה חלק מהמציאות הטבעית ומחוקיותה הגלויה. אין מקום בעולמו ל'רוחניות', טובה או רעה, וכמובן לא ל'מלך', שהוא משל לאלוקים. בשלב מסוים הופכת כפירתו ל'אמונתו', והוא יוצא ל'מסע צלב' - ומנסה להפיץ אותה בלהט ובוודאות נחרצת. התמסרותו לשליחות של הוכחת הכפירה היא טוטלית, והיא מביאה אותו להתרושש מכל נכסיו הממוניים והחברתיים. מתוך הדיוטה התחתונה אליה ירד, הוא אף קורא תגר על "העזאזל" - כוחות הרוע הרוחניים - שהם כוחות 'דמיוניים' לשיטתו, ומנוצח על ידם. החכם נושע רק על ידי בעל הכוחות הרוחניים החיוביים ("הבעל שם"), ובזכותו של התם. האם ישועה זו שינתה אותו? את זה רבי נחמן לא מספר לנו...

התם הוא ה'נגטיב' לחכם (או שמא ה'פוזיטיב' לשליליות של החכם). הוא מסתפק ב'כאן ועכשיו' - בעצמו, ברעייתו ובמאכליה הדשנים והטעימים (שכולם אינם אלא לחם), בלבושיהם המפוארים (שאינם אלא מעיל אחד), במלאכה שנודמנה לו, בהישגיו הדלים בה ובשכר הצנוע שהוא מקבל עבורה. במעשי ידיו הוא טועם טעם מתוק של 'צוקער' (סוכר)... הוא אינו יוצא מגדרו ואינו רודף אחר דבר, אך עם זאת הוא פתוח אל המציאות ואל אנשים אחרים, ונכנס בשערים הנפתחים בפניו. וכך הוא הולך מחיל אל חיל, ועולה מדרגה אחר מדרגה בסולם התבונה, המלכות הפוליטית ומרחבי הרוח. הוא יודע לזהות את הרוחניות הטובה - ולעומתה את הרוחניות המסוכנת, ולשאת

ולתת עם כל אחת כראוי לה ולו. בכל הגלגולים הללו, הוא אינו מאבד את תמימותו ופשטותו, טוב לבו וחמלתו; אלא, שהם נטענים בעוד ועוד תבונה ותושיה למימושם. תמונת הסיום, בה הוא גואל את החכם משביו, היא תרועת הניצחון הנדיבה של התמימות על החכמה; אך, כאמור, לא ברור אם בסוף הסיפור החכם נגאל גאולה בת-קיימא, או שהוא ניצל רק משבי העזאזל ולא מחכמת עצמו.

המסר בסיפורו של ר' נחמן ברור. התמים, הדבק בערך שבחיים כשלעצמם - יזכה במעלות האמונה והדבקות, ויכול לזכות גם במעלות החכמה. החכם, המנוכר לערך של עצם החיים - ילך מדחי אל דחי, ולבסוף יתבוסס בביצת ספקנותו וכפירתו, כשהוא מרושש אף מחכמתו, עד יבוא גואל...

חכמה ורצון בליקוטי מוהר"ן תנייניא תורה ד'

בליקוטי מוהר"ן מציג רבי נחמן את הניגוד בין החכמה לתמימות כניגוד בין חכמת הטבע ואמונת הרצון בצורה ברורה למדי:

על ידי שנתגלה שהכל מתנהג ברצונו יתברך - כי הוא יתברך ברא הכל ברצונו בלי שום חיוב כלל, ומחיה ומקים הכל ברצונו יתברך, ואין שום חיוב הטבעי כלל - על ידי זה נעשה יראה. כי אזי יש שכר וענש, ושיך להתירא מפניו יתברך, כמו שאמרו רבותינו, זכרונם לברכה (ברכות ד) וירא יעקב מאד, אמר: שמא יגרם החטא. אבל כשאין נתגלה הרצון, וסוברים שיש חיוב הטבע [= דטרמיניזם], חס ושלום, וכאלו מתנהג הכל על פי הטבע, חס ושלום, אין שיך יראה כלל, כי אין שכר וענש כלל, חס ושלום, מאחר שהכל מתנהג רק כפי חיוב הטבע, חס ושלום. נמצא, שעקר היראה - על ידי התגלות הרצון.

והתגלות הרצון הוא על ידי ימים טובים, כי כל אחד מהימים טובים מכריז וקורא ומגלה את הרצון, שהכל מתנהג רק על פי רצונו בלבד, בבחינת (ויקרא כג): "מקרא קדש", שהיום טוב קדש קורא ומכריז את הרצון כנ"ל. כי בכל יום טוב ויום טוב עשה השם יתברך עמנו אותות נוראות, שהם הפך הטבע, שעל ידי זה נתגלה הרצון, שהכל ברצונו, ואין שום חיוב הטבע כלל. בפסח יציאת מצרים, שהוציאנו ממצרים באותות נוראות. בשבועות מתן תורה, שנתן לנו התורה באותות נוראות. בסכות הקף ענני כבוד. ועל כן כל יום טוב ויום טוב מכריז וקורא את הרצון בבחינת מקרא קדש כנ"ל. כי על ידי יום טוב, שהוא התגלות הרצון, על ידי זה, נעשה יראה כנ"ל...

אך לא כל אחד ואחד שומע קול הקריאה הנ"ל של יום טוב, כי יש חיות רעות דורסים וטורפים, והם חכמי הטבע, שמראין בחכמתם המטעית שהכל על פי הטבע, וכאלו אין שום רצון, חס ושלום, ואפלו האותות נוראות שעשה עמנו השם

יתברך, משימים הכל בתוך דרך הטבע. והחכמים הללו הם בחינת חיות רעות, והם דורסים וטורפים רבים מבני עמנו, שטועים גם כן אחריהם וסוברים כמותם, כאלו הכל על פי חיוב הטבע, חס ושלו, וכשהם מתגברים, אזי קול שאגתם עולה ומתגבר על קול הקריאה של יום טוב, שקורא את הרצון, ואזי נשבת שמחת יום טוב, חס ושלו, כי עקר שמחת יום טוב על ידי התגלות הרצון כנ"ל...

(ליקוטי מוהר"ן תנינא תורה ד, אותיות ה, ו)

אליבא דרבי נחמן, החכמה והתמימות חלוקות: התמימות היא תפיסת העולם והאדם כהתגלות מתמדת וטוטלית של הרצון האלוקי החופשי לחלוטין, אף מחוקי הטבע, והחכמה היא תפיסת העולם והאדם כסגורים וחתומים בחוקיות הטבעית אותה חושפים חכמי הטבע (ובאופן קיצוני - חכמי מדע הטבע החדש, המודרני). זוהי מחלוקת בין תפיסת עולם ואדם כבעלי מוֹתָר רוחני על הקיום הפיזי שלהם, שלגבי האדם מתבטא בעיקר בהיותו בעל תודעה מוסרית ורצון חופשי - היכול לשדד את מערכות הטבע הפיזיות והפסיכולוגיות, ולחולל 'נסים' של חסד ואהבה, של טוב וישר - לבין תפיסה מטריאליסטית וטרמיניסטית של העולם והאדם, ככפופים לחלוטין לסיבתיות הטבעית. החכמה המגונה היא זו המרדדת את שורשי השינויים שבעולם ושבאדם לכלל מכניזם חומרי, מוכרח, סתמי ואדיש, ובכך מנכרת את האדם לעולם, ולא פחות מכך - את האדם לעצמו. החוקיות הטבעית והאדישה חפה מרצון ומערכיות, והיא מנוגדת לתודעה ולחיים של 'ראה' - תודעה ואחריות מוסרית עמוקה.

סיכום שיטתו של ר' נחמן בעניין החכמה והתמימות (על פי אליעזר מלכיאל)

כך מסכם אליעזר מלכיאל את שיטתו של ר' נחמן בנושא החכמה והתמימות:

הדאגה המתמדת וייסורי הנפש של החכם מסמנים את הנקודה שבה "עמדת החוכמה" או "תפישת העולם כטבע" היא כבר טירוף נפשי, "דיבוק" שמזין את עצמו וסחרחרת חסרת מוצא. החכם המנוכר, שאינו נפתח ואינו מוכן להיענות לרמזים שיש בעולם, מנותק מכל מה שעשוי להעניק לו השראה ולחדש את עצמיותו. הוא ניחן במידה מסוימת בכוח רצון; אך זהו כוח רצון תזזיתי שמאכל את עצמו, שאינו מוצא מנוח בשום מקום, ביטוי של ריקנות פנימית והעדר מגע חי עם הממשות. רצון זה הוא ספקולטיבי בלבד וכרות ממקורות השראה; כל עניינו לעקור את החכם שוב ושוב מן הכאן והעכשיו הקונקרטיים, לנכר אותו לכל הישג שלו ולהעתיקו תמיד לפרספקטיבה האחרת, שממנה נראים הישגיו כדבר בטל. השליחות היחידה ש'מפעימה' את החכם היא הוצאת הרוח ממפרשי הבריות וחשיפת הכוב שבאמונותיהם שלהם. הליצנות והלעג, כמו שהטיב לראות רבי נחמן, הן "התזונה

הטבעית" לנפש רעבה וריקנית שנחסמו מקורות יניקתה. השנאה, הליצנות והלעג גוברים על כל הספקות ועשויים לשמש תחליף מוצלח לסיבה הראשונית, דווקא מפני שהם אינם סיבה. הם באים מאותו מקום שממנו באים הספקות. החכם חסר מכול וכול את בחינת הרצון שעליה מדבר רבי נחמן בתורה ד' - ההשתוקקות, הרגש, הפליאה, ההשראה. כדי שבחינת הרצון במובן זה תנבע ותפּפּה בנפש, דרושה עמדה אחרת מעמדת השליטה המניפולטיבית. דרושה פתיחות אל העולם ונכונות לשרות בנקודת ראות מסוימת ולהתבונן בו מתוכה. בין שתי העמדות יש ניגוד, הניגוד המרכזי שמעמידה תורה ד' בין טבע לבין רצון. תפישת המציאות כטבע או כהכרח משמעה חוסר מגע ממשי עמה והיעדר של נגיעה אמיתית. כשהאדם מנוכר למציאות (שהיא גם מציאות חייו) ומסוגר מפניה, גם המציאות אינה מראה לו את פניה: 'היות המציאות נוהגת במהלכה' מסמלת את הניכור והסגירות ההדדיים האלה. את המסך האטום שחוצץ בין החכם לבין העולם ובין עצמו, שום דבר אינו חודר: אין שום דבר נוקב, מפעים או מטלטל במציאות חייו של החכם, אותה 'בחינת היראה' שרבי נחמן מציג בתורה ד' כבת לווייתה של בחינת הרצון. ובסופו של דבר, בלי חיבור ל'בחינת הרצון' [שבעולם] גם כוח הרצון [שבאדם] מתפוגג. כאשר העולם מסתיר את פניו המזמינות מן האדם, נסוגה גם האישיות וקורסת לחוסר האכפתיות והנגיעה, 'מה לי ולזה'. התגובה לעולם אפור וסתמי, היא אדישות ושעמום או עצבנות תזזיתית, ובדרך כלל מעבר תמידי בין זו לזו. בסוף דרכו הקדחתנית וחסרת המנוח, החכם מוצא את עצמו משותק ודובק ברפש.

(אליעזר מלכיאל, חכמה ותמימות: פירוש לכמה תורות וסיפורים של רבי נחמן מברסלב, ידיעות אחרונות, 2005, עמ' 154-155)

כאמור בפתיחה, דבריו של רבי נחמן אינם פשוטים ואינם פשטניים, אך תלמידים ותלמידי תלמידים שלא שימשו די צרכם מבינים אותם כפשוטם - ומנחילים אותם באופן פשטני. מתוך תלמודם המוטעה הם משליכים את זהב תבונתם לאש המאכלת ויוצאים להם 'עגלי התמימות'...

חלק ד' - תמימות, חכמה ותמימות שנייה - שלושת שלבי העלילה

אפתח בכמה ניסיונות להמחיש את הסיפור של התמימות-החכמה-התמימות השנייה, על ידי הצגתו כחוט העלילה של הסיפור הביוגרפי הקיומי של כל אדם, וגם של כמה סיפורים גדולים - מטאפיזיים, מיתולוגיים, היסטוריים ותרבותיים.

תמימות, חכמה ותמימות שנייה כשלושה שלבים בחייו של אדם פרטי: ילדות, בגרות וזקנה

ניתן לראות את התמימות, החכמה והתמימות השנייה, כשלוש פעימות חיים עוקבות על הציר הביוגרפי הטבעי של כל אדם. התמימות הראשונה היא התמימות של הילדות, שמשמעותה היא חוויית חיים של אחדות, הרמוניה, שלמות ואמון (שבמידה רבה היא המשך של המציאות העונֶפֶרית והדהוד שלה...). באופן טבעי, החל מרגע הלידה הולכת התמימות הזו ונעלמת. הלידה עצמה, ולאחריה הגמילה והעצמאות ההולכת וגדלה, פורעים את האחדות, ומחדשים את השניות בין ה'אני' לבין העולם. בשלב ההתבגרות מואץ תהליך זה על ידי ההתגברות האינטנסיבית של המודעות לעצמי ולסביבה. בשלב מסוים של הבגרות החכמה נוטלת את המושכות לידיה, והתמימות מוסטת לשולי התודעה - ולעתים אף נעלמת לגמרי. ראשית השתלטותה של החכמה היא תולדה של התעצמות המודעות העצמית והסביבתית. חוויית הריבוי, המורכבות והסתירות שהחכמה מייצרת, מביאה פעמים רבות לחוויית חיים של פירוד, ניכור, קונפליקט, חסרון ושבר. גם אם אין הדברים מגיעים לידי כך, הרפלקטיביות ההולכת ומתחדדת, עם עוצמת ההבחנות והביקורתיות שלה, מערערת במידה כזו או אחרת את התמימות ומבליטה את חסרונותיה. הזְקָנָה המבורכת משיבה לאדם את התמימות, מבלי שיוותר על החכמה ועל הרפלקטיביות שקנה והפך לתכונות עצמיות שלו. בוקנתו, האדם לומד לחיות את החכמה והתמימות יחדיו. בשלב זה - 'התמימות השנייה' - האדם לומד שוב להשלים עם עצמו, עם העולם ועם אלוקיו.

תמימות, חכמה ותמימות שנייה כשלושה שלבים בהיסטוריה האנושית: מיתוס, לוגוס ו... מודרנה, פוסט מודרנה ו...

אפשר לראות את שלושת השלבים הללו - תמימות, חכמה ותמימות שנייה - גם כתמצית ההיסטוריה האנושית. התמימות הראשונה היא המצב של העולם הקדום, העידן המיתי. המעבר ממיתוס ללוגוס (תבונה) שהובילה הפילוסופיה היוונית, החל להעביר את האנושות מן התמימות אל החכמה. תהליך זה הגיע לשיאו במהפכה המודרנית ובעידן המודרני שבא בעקבותיה, על שלל הישגיו האדירים בכל תחומי החיים. אמנם, בשלב זה התבונה האנושית עדיין מאמינה באמת ובטוב, וביכולתו של האדם לחיות לאורם. המעבר אל השלב השלישי החל באמצע המאה ה-20. שתי מלחמות העולם, השואה והמהפכות הקומוניסטיות ברוסיה ובסין, ביררו למעלה מכל ספק את אין אונותה המבישה של החכמה למנוע את הזוועות ולהביא לאדם את השלום והאושר הנכספים, אותם הבטיחה לו. ה'תמימות' של האמונה בחכמה המודרנית התנפצה לרסיסים. על עיי החורבות של המודרנה צמח הפוסטמודרניזם.

הפוסטמודרניזם לא רק שולל את יכולתה של החכמה להגיע לאמת מוחלטת, אלא אף טוען שהאדם כלל אינו מעונין באמת - אלא בכח, בהגמוניה וכדו'. יתר על כן, הוא טוען שאין כלל אמת וטוב, ומוסיף לשלילת הא-ל גם את ביטול הסוביקט האנושי. כלומר, הוא אינו מתיימר להחליפה באמונה במשהו חדש, אלא 'לזודא את הריגתה' - כדי ששום 'מחשבת פיגול' מודרנית לא תשוב ותצמח מחדש. לעומת הפוסטמודרניזם קם רנסנס רוחני ודתי במערב, תנועת 'העידן החדש' (New Age) לגווייה, המבקשת אחר 'תמימות שנייה'; גם הדתות ה'ישנות' מגלות מחדש חיוניות ועוצמה, ומבטיחות אף הן 'תמימות שנייה'. היום, בראשית המאה ה-21, כשהעשן של המשרפות עדיין לא התפוגג, אנו נמצאים בתקופת מעבר קשה. הסדר הישן, הסדר של החכמה, הופרע - והחדש טרם הפציע. האם נזכה להגיע אל 'התמימות השנייה'?

תמימות, חכמה ותמימות שנייה כשלושה שלבים בהיסטוריה המקראית: האדם הראשון, חטא 'עץ הדעת' ותיקונו 'עץ החיים'

אפשר אף לדרוש, שהתמימות, החכמה והתמימות השנייה הן שלוש הפעילות העיקריות של העלילה ההיסטורית המקראית, שעם ישראל הוא הגיבור שלה. האדם הראשון נברא תמים. תמימותו לפני החטא היא התמימות הראשונה. באכילה מ'עץ הדעת טוב ורע' הפך האדם לרפלקטיבי ואיבד את תמימותו, ולכן גורש מגן העדן של הבריאה - אל העולם הזה, עולם הטבע המנוכר ויצרי לב האדם ומעלליו. הופעתו של עם ישראל על בימת ההיסטוריה - יציאת מצרים, מתן התורה במדבר וחיי העם בארץ ישראל - חידשה חזון ויעוד של תיקון אדם ועולם, ששיאו יהיה בשיבה אל גן העדן, באכילת הפירות המתוקים של עץ החיים, בהתענגות על 'התמימות השנייה'.

תמימות, חכמה ותמימות שנייה כשלושה שלבים בהיסטוריה של עם ישראל: בית ראשון, בית שני, בית שלישי

כמו בהיסטוריה המקראית, התמימות, החכמה והתמימות השנייה באות לידי ביטוי גם בשלושת השלבים של ההיסטוריה של עם ישראל - בית ראשון, בית שני ובית שלישי. התמימות הראשונה היא המצב של עם ישראל היוצא ממצרים בנסים ונפלאות, חי בבועת 'ענני כבוד' המגנה ומסוככת עליו מפני המציאות הטבעית, ניזון מברכת המן היומיומית, ורוחו מרוממת על ידי עמוד האש, עמוד הענן והשראת השכינה במשכן (המשכה התמידי של ההתגלות בהר סיני). עם הכניסה לארץ וההתנחלות בה מתחילה תקופת התבגרות, שבה הולכת ומתערערת תמימות זאת מתוך המפגש עם המציאות הטבעית והריאלית, הפיזית והתרבותית של ארץ כנען. תהליך זה נמשך לאורך כל

תקופת הבית הראשון עד לחורבנו. שיבת ציון מגלות בבל ובנין בית המקדש השני, היו ניסיון קצר וחולף לשקם את התמימות המחוררת והשסועה. המפגש עם התרבות היוונית ממשיך לערער את התמימות הישראלית. מרד החשמונאים הוא ניסיון להשיב את התמימות על כנה, אך הצלחתו הראשונית הולכת ומתמסמסת אל מול פיתוי הפוליטיקה, שסופם בכיבוש הרומאי. המרד הגדול, מרד התפוצות ומרד בר כוכבא, הם ניסיונות של היאחזות בחיים ישראלים אותנטיים ואוטונומיים, שכשלו. למרות הגלות שבעקבות החורבן וכשלונו המרד, עם ישראל בתפוצות מצליח לייצר לעצמו בועה קיומית סגורה ומבודדת של חיים יהודיים עצמאיים ואוטורקיים (המקיימים את עצמם), שאיפשרה לתמימות להמשיך ולמלוך בכיפה.

בשלהי תקופת הגאונים ובתחילת תקופת הראשונים, ההסתגרות מהתרבויות הזרות ושליטתן על הסף אינן מחזיקות מעמד אל מול התסיסה והלחץ התרבותיים. בשל כך מתפתח דיאלוג מרתק ופורה, אותו החל הרס"ג והביא לשיאו הרמב"ם. הרס"ג, ריה"ל והרמב"ם, עם כל ההבדלים ביניהם, הכריזו פה אחד: 'התורה לא תסתור דבר אחד מן השכל'; והגדיל הרמב"ם (בהקדמה לשמונה פרקים) לומר: 'קבל האמת ממי שאמרה! גם המקובלים מנהלים - בדרם ובשפתם - דיאלוג עם חכמת הנסתר הקדומה ועם החוץ. עם ישראל נכנס במידה רבה לשלב החכמה - חכמת הפילוסופים ו'חכמת האמת' של המקובלים, ששגשו וועשו פירות רבים, למן 'מורה הנבוכים' ועד ל'זוהר'.

חמש מאות שנים של 'תור זהב' של החכמה (שגם בהן היו ירידות ועליות, גזרות ומשברים) נסתיימו בקול ענות קשה - בגירוש ספרד, שבו ניתן לראות את תחילת השבר של עידן החכמה. האכזבה מהחכמה באה לידי ביטוי בהתכנסות ההלכתית של ה'שולחן ערוך', בהרקעת השחקים המטאפיזית והמשיחית של קבלת האר"י, בסגפנות של ה'חסידות' הישנה (שהמשיכה את הקו של חסידות אשכנז), ובניגון הקיומי הפנימי של החסידות. רוח זאת לא פסחה גם על חוגי ה'מתנגדים' והאורתודוקסיה שהתחדשה אל מול משברי הזמן, שבהם היא באה לידי ביטוי בלמדנות השיבתית המסתגרת, בעבודת הנפש הנלהבת של תנועת המוסר ובהתבצרות של האורתודוקסיה אל מול הרוחות המנשבות בחללו של עם ישראל ובחללו של עולם. מתוך כל אלה בקעה ועלתה תנועה חזקה של שיבה אל התמימות לגווניה השונים, כריאקציה לחכמה - שלא רק שהכזיבה, אלא הפכה לאויב מסוכן. מנגד, התחולל תהליך הפוך - רבים הלכו שבי אחר החכמה החדשה, המודרנית, שבאה לידי ביטוי בחילון, בהשכלה ובהתבוללות.

אל מול (אך גם מתוך) שתי התנועות המודרניות - השיבה אל התמימות ה'אורתודוקסית', כנגד ההצטרפות לעולם הנכרי ולחכמתו - קם המפעל הציוני החילוני, שהרחיב והעמיק את הדיאלוג עם התרבות הכללית. תורת הראי"ה קוק (כפי

שנראה בהמשך) היא קו פרשת המים. מחד, היא רואה בחכמה ערך יסודי וגבוה כאחד, עד כדי הכללתה בתורה. מאידך, היא רואה ברצון את הגילוי הראשוני של העצמיות, של הנשמה, של הקדושה הטבעית. תורת הרב קוק כוללת את הפילוסופיה ואת הקבלה, את ה'מתנגדים' ואת החסידים, ומחברת את כולם - ובכך היא מכוננת את התמימות השנייה של תקופתנו.

השואה והתקומה, שתי רעידות אדמה בסדר גודל קוסמי ואף מטאפיזי, זעזעו את אמות הסיפים, כל אחת בדרכה שלה. בחלוף הזמן התברר ששתי המגמות שהתגלעו לאחריהן - החכמה בלבוש הפוסטמודרני, והתמימות בלבוש של הפונדמנטליזם הדתי, הניאו-חסידות והניו-אייג' - ממשיכות להתקיים. ניתן לקוות שאנו אכן נמצאים היום בדרך לתמימות שנייה, בדרך לבית השלישי - ובעיקר, לפעול לשם כך.

תמימות, חכמה ותמימות שנייה, כשלוש אפשרויות קיומיות ואמוניות

עתה אנסה לתאר את התמימות הראשונה, החכמה והתמימות השנייה, כשלוש אפשרויות קיומיות לאמונה באלוקים, וכשלוש אפשרויות לעבודת ה' - שכל אחת מהן נגזרת מאחת מאפשרויות האמונה. אעשה זאת מכמה זוויות, ואשתמש בכמה דימויים - על מנת לקרב אותן אל האופק הרוחני והנפשי שלנו.

תמימות ראשונה

במישור הקיומי, התמימות הראשונה היא (כאמור לעיל, בתיאור שלבי חייו של אדם פרטי) תמימותו של הילד הרך, 'החי בכיף' בבית, עם עצמו ועם האוהבים אותו. הוא כמעט נטול רפלקסיה, חי בחוויית אחדות והרמוניה (מילים שהוא אינו מכיר, כמובן), חף מפחדים ומחשדות, חש בטוח ורוחש אמון לכל. במישור האמוני, התמימות הראשונה היא אמונה ספונטנית, נטולת רפלקסיה, 'פשוטה', מובנת מאליה, לא חקרנית ולא ביקורתית, שהאדם חי בזכותה בחווייה של אחדות ופשטות, הרמוניה ושלמות, בטחון וודאות בעולמו של הבורא. התמים שלם עם אלוקיו, עם עצמו ועם זולתו. הוא אינו יודע שהוא מוגדר 'תמים', שהרי הגדרה זו נאמרת 'מבחוץ'; וכמובן, הוא אינו נוטל חלק בשיח על התמימות.

אמונה תמימה כזו אופיינית לתקופת הילדות. אמנם, "בימינו אין אדם מגיע אל האמונה כי אם לאחר שעבר את כל מדרגות הכפירה המרובות... ורק יחידים והמה מועטים נתנה להם מתנת האמונה מטבע". להפתעתי (שעוצמתה לא פגה), ציטוט זה אינו לקוח מהוגה בן זמננו - ריה"ל הוא האומר זאת בספר 'הכוזרי' (מאמר חמישי,

אות ב),¹⁹ כבר לפני כ-800 שנה. בימינו אנו, בעידן האינטרנט והדיגיטל, התמימות הזו כמעט בלתי אפשרית. יתרה מכך, נראה שאף תקופת הילדות התמימה התקצרה מאוד - מפני שכבר בגיל צעיר נחשף הילד לתכנים הגודעים את תמימותו (למשל, באבחת סרטון כזה או אחר).

חכמה

החכמה (כפי שהזכרתי ביחס לשלבי חייו של אדם פרטי) נולדת בתהליך ההתבגרות הטבעי, גם כשאנו משברי באופן דרמטי. בילד המתבגר נובטים ניצני החכמה והמודעות, והוא הולך ומתוודע אל המרחב של ההתבוננות הרפלקטיבית ביחס לכל מה שידע וחי עד עתה: ביחס לעולם, ביחס לסביבתו הקרובה וביחס לעצמו. לעתים, תהליך ההתבגרות כולל מפגש מטלטל עם החכמה, הרפלקטיביות, הביקורתיות; וכן, עם ריבוי תפיסות העולם, התרבויות והדתות, ועם הקונפליקט ביניהן.

יש שהמפגש עם החכמה הוא לא רק מטלטל, אלא אף טראומטי! במפגש מהסוג הזה, המדע החדש (קופרניקוס - באסטרונומיה, דרווין - בתאוריית האבולוציה, פרויד - בפסיכולוגיה), מחקר ההיסטוריות של הרעיונות (בעיקר ביקורת המקרא), האידיאולוגיות הפוליטיות והחברתיות (דמוקרטיה, ליברליזם, סוציאליזם, אנרכיזם) וכמובן הפילוסופיה החדשה (למן קאנט בואכה ניטשה), מערערים את האמונות המסורתיות, ואף שומטים את הקרקע מתחת רגלי המאמין. האובדן הקשה והמר ביותר של התמימות הוא תולדה של ההתוודעות לחוסר השלמות של העולם וליחסיות שלו, ששיאה במפגש עם הרוע הטבעי והאנושי - העושה שמות בבני האדם ובקהילות שלמות, מסב להם עוול ומנחילים לא מעט עלבון וסבל. שיא השיאים של המפגש עם הרוע הוא במפגש עם הרוע האנושי הקיצוני, שהתגלה במאה העשרים בכלל ובשואה בפרט, באופן ייחודי ומצמיח. התוצאה של מופע האימים הזה היא ההיווכחות שבנוסף לטבע שאיבד את קסמו ולאדם שכבר אי אפשר להאמין בו, התגלו גם השמים כריקים... הפנים, כל הפנים נמחקו. חווייה זו מגרשת את האדם מגן העדן השלם וההרמוני הטוב והמיטיב של האמונה התמימה אל 'מדבר' החכמה הכופרת בכל, ו'מאמינה' רק בצנינות או בייאוש, או בשילוב של שניהם.

תמימות שנייה

'התמימות השנייה' היא משאת הנפש של אלה שאיבדו את התמימות הראשונה, אך אינם יכולים ואינם רוצים להסתפק באור הבהיר אך הצונן של החכמה, ואף לא לשוב לתמימות הראשונה - ובעיקר, אינם מוכנים להרפות ולטבוע ביוון המצולות של

הייאוש מהכל. 'תמימות שנייה' היא תנועה מתמדת של שיבה אל 'תמימות שנייה', שאף פעם אינה מצב של מנוחה ונחלה. המסע אל התמימות השנייה הוא מסע אל בית נכסף שבו ישכנו בשלום התמימות והחכמה. 'שלום הבית' הזה נוצר מתוך הרצון לחיות יחד, מתוך כריתת ברית בין אויבים שהפכו לאוהבים. כיצד? התמימות היא החוויה והתודעה הכללית, אך היא אינה באה על ידי הכחשת החכמה או על ידי התעלמות מרשמיה, מפירותיה ומתמונת החיים המורכבת והמסובכת שנחשפה על ידיה. בתמימות השנייה האדם אינו עיוור מלראות את הרוע ולכאוב את הסבל, אך גם מתפתה להסבירם - ובכך להצדיקם, בעצם - ובעיקר, הוא מנסה לשכך מעט את המועקה. החכמה הדרה בבית של התמימות השנייה היא חכמה בוגרת ובשלה - היודעת את גבולותיה ואת מגבלותיה, ובעיקר חפצת חיים - ולא רק אור. התמימות השנייה היא ההכרעה לקבל את החיים (כולל את עצמנו) כמות שהם, ולחיות באופן הרמוני עם המציאות; היא לא חיה 'סתם', אלא אוהבת ומאמינה, לומדת ומעמיקה - ובעיקר, מיטיבה, פועלת ויוצרת כמיטב יכולתה.

הטעם היסודי למהלך ה'תשובה' אל התמימות השנייה הוא, שהאדם השב הוא מאמין - מתפלא ומשתומם, משתוקק ומצפה - ללא תלות בקיומה של תיאולוגיה, ואפילו ללא תלות בקיומה של אלוהות כלשהי. האמונה, כאופן של היות האדם בעולם, מקורה בעצמותיות, ברצון, בכיסופים ובתשוקה (ב'כתר' שעל הראש). הארתה היא ב'ראש', בחכמה בנינה ובדעת, והתגלותה היא ב'לב' וב'גוף' - בתיקון המוסרי. וכיוון שהאמונה היא עצמותו של האדם, מי הדעת הרבים לא יכבוה ונהרות לא ישטפה.

ההיתממות

הרבה משיח התמימות של היום הוא שיח של 'היתממות', שיש בו מן השבח ומן הגנאי. אם נדרוש לשבח, ההיתממות היא ביטוי לתשוקה לתמימות. אם נדרוש לגנאי - זוהי בחירה בבריחה מידע ומודעות, או עמדה חינוכית מפוחדת ורדודה. לעתים שיח התמימות גולש ל'תמימותנות' (על משקל 'מדענות', 'לאומנות'), כלומר לאידיאולוגיה לוחמנית ולא תמימה - תמימות הלוחמת בעיוז וחיל במפלצת החכמה, בפגיעה ובנגעיה. ההיתממות המגונה היא הניסיון לכונן 'תמימות שנייה' על עיי החורבות של התמימות הראשונה, ויש בניסיון זה סכנת הונאה עצמית או הונאת אחרים. זוהי ההיתממות המבקשת בעצם לחזור אל התמימות הראשונה מתוך עצימת עיניים פנימית וחיצונית - והיא לא תצלח! ההיתממות הטובה היא העבודה של כינון התמימות השנייה על גבי החכמה ויחד איתה (כפי שביארתי למעלה). יחד עם זאת, אפשר שאף היתממות ילדותית, נחושה ועקבית תיצור 'תמימות שנייה' - שהרי אחרי המעשים

הולכים הלבבות. השינוי יכול לצמוח לא רק מלמעלה, אלא גם מלמטה, כמאמר הכתוב: "אִישׁ צָמַח שָׁמוֹ וּמִתְחַתָּיו יִצְמַח" (זכריה ו, יב).

עד כאן, הצגתי את התמימות השנייה בצורה סכמטית ופשטנית. בהמשך דברי אנסה לשרטט סוגים וגוונים שונים (ואף משונים) של התמימות השנייה.

גוונים וסוגים שונים של תמימות שנייה

גוונים של תמימות שנייה

לפני שניפגש עם ה'סוגים' הכלליים של התמימות השנייה, ניסיתי לשרטט במשיכת מכחול גסה כמה גוונים של תמימות שנייה:

תמימות פסולה - פרי הבאושים של נטישת החכמה. תמימות זו היא התחמקות מהשאלות הקשות וכדו', בריחה מהתמודדות עם אתגרי החיים - אל חיקה החם, המגונן והמנחם של האמונה, ואל המתחם המוגן של הדתיות.

תמימות חזקה ענוותנית - פרי הבשלת החכמה הענוותנית, היודעת את אי ידיעתה באשר לסוד החיים, משמעותם ואושרם, ושבה אל התמימות. 'תמימות שנייה' זו מאמצת את התמימות כהשקפת עולם וכדרך חיים, בלי לנטוש את החכמה ואת המודעות, אלא יחד איתם (בדומה למה שביארתי בתיאור הכללי של התמימות השנייה, לפני הדיון בגווייה השונים).

תמימות חזקה רומנטית - ההכרעה להאמין מכוח 'קפיצת האמונה' אל תהום האבסורד, מתוך השתחררות מהלפיתה המחניקה של החכמה - לפיתה הסוגרת את האדם במרחב האינטלקטואלי והאתי, ואינה מאפשרת לו את האמונה, האמון וההתמסרות לנטייה האמונית או הדתית שלו. פילוסוף בולט שהכריע בכיוון זה הוא סרן קירקגור.²⁰

תמימות חזקה צלולה - קבלת עול מלכות שמים, תורה ומצוות, מתוך הכרעה המציבה את האמונה ועבודת ה' כערך-על (בדומה למה- שביטא ישעיהו ליבוביץ'²¹ בהגותו).

20 **הערת עורך (ש"פ):** הן בתקופה שבה חי (1813-1855) והן בסביבה האקדמית שבה התחנך (גרמניה), קירקגור שייך לתקופה הרומנטית. קירקגור נחשב אמנם ממבשרי האקזיסטנציאליזם (קיומיות), אולם אין זה סותר את היותה של משנתו ביטוי מסויים לרומנטיציזם.

21 **הערת עורך (ש"פ):** ישעיהו ליבוביץ' (1903-1994) היה כימאי במקצועו (פרופסור באוניברסיטה העברית), אך התפרסם בהיותו הוגה דעות עצמאי וחרף. הוא הדגיש את חשיבותה של ההלכה כיסוד המגדיר היחיד של היהדות, ולא ייחס חשיבות לשאלות תיאולוגיות, ובכלל זה לשאלת קיומו של אלוקים - שאינה משפיעה, לדידו, על עצם הבחירה להיות נאמן לתורה ולמצוות.

תמימות רדיקלית - הכרעה לחיות חיי אמונה דתיים, מסורתיים, תבוניים ומוסריים - מתוך אתאיזם חסר נחמה ותקווה: התמימות התנפצה על סלעי התבונה והמציאות, החכמה הביאה לכפירה - שמאיימת להביא לייאוש וחידלון. אל מול האבסורד של ההווייה, 'האדם המורד' בוחר בחיים ומאמץ את האמונה (הדתית, או המודרנית החילונית) כדרך חיים. ושמא אין זו בחירה אמיתית, וכל שכן שאין זו הכרעה וכריתת ברית - אלא זו תוצאתו של הכרח פנימי עצמי: האדם מוצא את עצמו - למרות הפרכת האמונה והאמון בא-ל, במטפיזיקה, ובאדם וביכולתו לגאול את עצמו ולתקן עולם - כפוי על ידי עצמיותו הפנימית להמשיך ולחיות כאילו יש משמעות ופשר, תקוה וגאולה. האדם הוא מאמין מפני שהוא מאמין.

תמימות מעשית - ההכרעה לחיות באורח חיים דתי או מסורתי, ולהאמין 'באמונה שלמה' בכל עיקרי האמונה המקובלים. הכרעה זו אינה תיאולוגית או אידיאולוגית (והיא נמנעת בכלל מדיון בשאלות תיאולוגיות ואידאולוגיות); זו הכרעה פרגמטית, מפוכחת, קיומית ומעשית, הבאה מתוך ראיית אורח החיים הדתי כטוב ומיטיב - ליחיד, למשפחה, לקהילה, לחברה ולעם.

תמימות מופצלת - הכרעה לחיות חיים 'כפולים': חיים בשפת החכמה כשפה הריאלית, במרחבי החיים שמחוץ לבית המדרש; ואימוץ שפת האמונה הדתית (המסורתית) התמימה, כשפה הפנימית של המרחב הדתי. תמימות עם ה' אך לא עם אנשים, תמימות בבית אבל לא בחוץ. גוון נוסף של התמימות המופצלת הוא על דרך מאמר חז"ל ביחס לתורה ולתפלה - 'זמן תורה לחוד וזמן תפלה לחוד': שמירה על שפת החכמה כשפת הלימוד, ואימוץ שפת התמימות בעבודת ה' (ובעיקר בתפילה). ובעוד גוון - תמימות ביחס ל'עצמות האלוהית', שהחכמה האנושית אינה יכולה לתפוס, וחכמה ביחס לגילויי האלוקות המופיעים בתוך תחום השגתנו.

תמימות דיאלקטית - זוהי תמימות שנייה שהיא תנועה מתמדת בין תמימות לחכמה, ולא מצב מסויים; רצוא ושוב, או תנועה מעגלית, ולא התקדמות קווית; 'דרך', ולא 'בית'; מסע, ולא חנייה. זוהי דיאלקטיקה שיש בה לא רק מתח, אלא אף משברים.

תמימות מיסטית - ההבנה שהחיים הם סוד, ואין אפשרות - וממילא, גם אין טעם - לפענח אותו, אלא יש לחיות אותו. על יסוד התמימות, ותוך היעזרות בחכמה, נבנים המְפּוֹלְשׁוֹת אל הסוד - כמקור החיים, הברכה וההשראה, ההתכוונות אל הערפל החופף על אופקי הסוד, והכלים לקליטת משהו מברקיו ומאורותיו. ומתוך כך, מעפילים למרחב חיים חדש.

תמימות כחסד והשראה - התמימות הבאה דווקא מתוך היסח הדעת ממנה, לאחר הייאוש ממנה (באותו אופן שבאים משיח, מציאה ועקרב (סנהדרין צו, א)). מתוך חוסר

ברירה, אי נכונות להמשיך לסבול את הקושי הקיומי שמביאה איתה החכמה, וסירוב מוחלט להניף את הדגל הלבן של התבוסה והיאוש - מפציע האור של ההשלמה והשלמות, האהבה והאמונה.

כעת, אנסה לפתח כמה מגווני התמימות שהצגתי, ואסיף התייחסות לסוגים של חכמה שלא עסקתי בגווניהם.

תמימות שנייה - ברית

התמימות השנייה דומה להכרעה לכרות ברית הבאה לאחר תהליך של התחבטות ושיקול דעת. זו יכולה להיות כריתת ברית עם אישה, או עם וארץ, או עם התורה. ההכרעה אינה מסקנה תבונית, המתחייבת ממסד נתונים ברור ושלם; ועם זאת, היא גם אינה תוצאה של התעלמות מהנתונים וביטול שיקול הדעת. זו הכרעה רצונית, הנבנית על גבי כל הנתונים - אף שאינם ברורים לחלוטין, וגם לא שלמים. הרצון שעומד בבסיס הברית הוא רצון הנובע מעומק העצמיות; כורת הברית אינו מתבונן עליה או מבקר אותה מבחוץ, אלא חי אותה ומשוחח איתה מבפנים. גם כשמתגלעים קשיים בברית, והשיח הופך לשיח של ביקורת ומחלוקת, הוא אינו מתכוון להפר אותה - אלא להעמיקה, לבססה ולשכללה. הרפלקטיביות הצלולה והביקורתית, קיימת אמנם, חיה ובוועט; אך היא פועלת מבפנים, מתוך הביתיות והאינטימיות שנוצרה בכריתת הברית. הדוגמה הטבעית לכך היא מערכת היחסים שלנו עם עצמנו.

ביחס לתמימות השנייה כברית, ניתן להדהד את דברי הרא"ה קוק (אורות ישראל פרק ד, פיסקה ג): "האהבה הגדולה, שאנחנו אוהבים את אמתנו, לא תסמא את עינינו מלבקר את כל מומיה, אבל הננו מוצאים את עצמיותה, גם אחרי הבקרת היותר חפשית, נקיה מכל מום. כלך יפה רעיתי ומום אין בך". כריתת הברית לא כוללת בהכרח את קבלת כל עיקרי האמונה וכו', וקיומה של הברית אינו מכריח שאין תהיות, ובוודאי שלא מונע כאב. הברית אומרת שבחרתי בחיים, גם אם הם אינם מושלמים; בחרתי להאמין באלוקים, בעם ישראל, בתורה, באשתי, בעצמי, אף שאינם מושלמים, ואף שאינם מובנים ונהירים לי. מעתה ואילך, הכל יתרחש ב'בית' - בתוך החיים: נדון ונשוחח, נריב ונתפייס, נצעק ונבכה, נתיאש ונשמח; אבל את הכל נעשה ביחד.

התמימות השנייה כהכרעה לכרות ברית שונה מההכרעה המנוכרת של ישעיהו ליבוביץ', אך שונה גם מההכרעה הרומנטית של החסיד או של בחור הישיבה. המכנה המשותף של שתי ההכרעות האחרות (הליבוביץ'אנית והרומנטית) הוא, שכל הקושיות מתפוגגות באחת, ולא נודע כי באו אל קרבה של התמימות; הפרות הכחושות שעלו מן היאור (ההכרעה לבחור בדת 'התמימה') בולעות את הפרות השמנות - הספק

והמבוכה, התסכול והייאוש, החכמה והביקורת, הריאליזם והרציונליזם, ולא נודע כי באו אל קרבן.

ב'הפוך על הפוך', אמונתו של ישעיהו ליבוביץ' היא מעין תמימות שנייה. ליבוביץ' הכריע שיש להכפיף את החכמה לתמימות של קבלת עול מלכות שמים, באופן של קבלת עול ההלכה בצורה נחרצת ומוחלטת, כערך עליון. כל ניסיון לביסוס, הצדקה והטעמה של עבודת ה' היא (בעיני ליבוביץ') עיוות שלה, והפיכתה לעבודה זרה - עבודת האדם את עצמו; התבוני, האתי והפוליטי הם קטגוריות לא דתיות. התמימות הליבוביצי'אנית מקבלת את ערכה מהפאתוס של ההכרעה חסרת ההצדקה, אך היא לעולם לא תהיה זהה לתמימותו של מי שחי את ההלכה בפשטות.

לעומת הליבוביצי'אניזם והרומנטיציזם, התמימות השנייה של ה'ברית' מכריעה לחיות את הסוד, ולא לרצות (רצון שהוא התיימרות) לנסות לפענח אותו. וכאמור, ההכרעה לא באה מתוך גלגול עיניים או עצימת עיניים; יש בה שמחה אמיתית, ולא שמחה של שטות. לעניות דעתי, כל הכרעה לומר 'הן' לחיים לאחר שכבר נשאלה השאלה על ערכם וכדאיותם, היא 'תמימות שנייה'. תמימות שנייה נולדת מההכרעה לבחור ביש ולא באין, בהתעצמות ולא בביטול, בחיוב ולא בשלילה, בחיים ולא בפרישות.

תמימות שנייה הרמוניסטית - תבונית ומוסרית

הרמב"ם ורוב הראשונים מניחים שההתגלות והתבונה, התורה והפילוסופיה, התמימות והחכמה, אינן עומדות בסתירה. אדרבה, הן מנכיחות את אותה אמת - האמת האחת, האלוקית, האמת של 'אלוקים חיים' שהוא 'אלוקים אמת'. מתוך עמדה זו צמחה 'תמימות שנייה' הרמוניסטית, המיישבת כל סתירה עובדתית (במישור של האמת והשקר) בין האמונה לחכמה. בעידן המודרני, 'תמימות שנייה' זו נחושה ליישב גם סתירות מוסריות (במישור של הטוב והרע, המישור העקרוני והקיומי) בין האמונה לחכמה (כפי שמתבטא גם בתורת הראי"ה קוק).²²

תמימות שנייה - אמונה רזה

תמימות שנייה יכולה להתגבש כ'אמונה רזה', שזה דברה: 'די לי בכך שיש אלוקים, שיש מקור פלאי וסודי של חיים ואור, של תבונה ומוסר, של רצון והשראה, שברא אותי בצלמו. יודע אני שהיתה - ועדיין ישנה - התגלות, ולנו, עם ישראל, יש תורה. גם אם איני מזהה שיש השגחה כללית או פרטית במובן המסורתי של 'שכר ועונש', איני נסוג אחור; ומה עוד, שאני חווה בחיי צירופי מקרים מְרָמְזִים ומעוררי מחשבה ורצון. די לי

22 עיין למשל בספרו 'לנבוכי הדור', פרק ג.

בכך שאני מזהה את עצמי (ואת כל אדם באשר הוא אדם) עם רצון טוב, ומזהה בחיי בחירה חופשית ויכולת לממשה. יודע אני ועד שהעבודה המוסרית והרוחנית והדתית פועלת עלי, מאירה לי, נוסכת עלי השראה ומיטיבה איתי. בנוסף, אני גם רואה ונוכח שאדם טוב מפיץ אור סביבו, ומניס משהו מהחושך והערפל. אין לי דיאלוג ברור עם אלוקים, אך אני חש באופנים שונים את נוכחותו הממלאה את הארץ, אותי ואת כל בני האדם מסביבי. די לי בזיהוי הקשר ההדדי העמוק כל כך שביני לבין אלוקים, שהוא לגביי מקור חיים והשראה, תבונה ומוסריות. רב לי בזיהוי מגמת ההתפתחות והשכלול של האדם לאורך ההיסטוריה הכללית ולאורך הביוגרפיה הפרטית. די לי בכך כדי להאמין בחיים, בעצמי, בטוב שבי, בתשובה ובגאולה (ששואפת לשלמות, גם אם אינה שלמה), ולהתמסר להבאתה. איני לחוץ להנהיר את הרצון שבעומק הטבע, או בעלילות ההיסטוריה. שמח אני בהארת הרצון הטוב שבאדם'.

תמימות שנייה - המרד של קאמי

הפילוסוף הצרפתי אלבר קאמי הציג אופן נוסף של הכרעה לתמימות שנייה, בתיאורו את המרד - ההרואי והשפוף גם יחד - של הרופא רִ'ה, ברומן 'הֶדְבָּר':

רק משוגע, עיוור או פחדן יכול לראות את הסבל והמצוקה שהֶדְבָּר גורם, ולהשלים איתו...

אינני יודע מה צפוי לי ומה יבוא אחרי כל זה. לפי שעה יש חולים וצריך לרפא אותם. אחר כך הם יחשבו, וגם אני אחשוב. אבל הדבר הדחוף מכל הוא לרפא אותם. אני מגן עליהם כמיטב יכולתי, זה הכל.

(אלבר קאמי, הדבר, תרגום אילנה המרמן, עם עובד, 2001, עמ' 113)

המגפה הזאת לא מלמדת אותי כלום חוץ מדבר אחד: שחייבים להילחם בה... אבל אני, אתה יודע, מרגיש כלפי המנוצחים סולידריות רבה יותר מאשר כלפי הקדושים. נדמה לי שאין בי חיבה גדולה לגבורה ולקדושה. מה שמעניין אותי הוא להיות אדם.

(הדבר, עמ' 221-223)

התמימות השנייה, על פי קאמי, היא ההכרעה לא להתייאש - ואף להמשיך לבקש את האמת והטוב (או אף ליצור אותנו) למרות הכל, למרות האבסורד. התמימות השנייה היא הכרעה לחיות 'כאילו' יש אלוקים, יש השגחה ויש גאולה, ויש... למרות שאיננו רואים זאת, או שאנו אף רואים שאין. אם 'יש' משהו, זה הטוב שאנו מוצאים בעצמנו - והרצון לגלותו. את הטוב העצמי הזה ניתן (גם אם לא הכרחי) לראות כהשתקפות פוטנציאל (רחוק) של המציאות, שעלינו לממשו בעבודתנו (ולא כמטמון הגנוז מתחת

למרצפות הבית, שיש רק לחשוף). זו הכרעה להיאבק וליצור, לשלול ולחייב - ואת כל זאת לעשות בתמימות, בשלמות, ללא ציניות ובעיקר ללא פרישה והתחמקות מן החיים. זו שלילה מוחלטת של אפשרות הפרישה וההתחמקות מן החיים על כל מוראותיהם, אך גם שלילה של ההתעלמות מכל הטוב, התום והחסד שבחיים. זו הכרעה לחיות בלב פתוח ובעיניים פקוחות, להישיר מבט ולהסתכל למציאות פְּלִבְּן של העיניים - אבל גם בשחור או בכחול או בירוק הנפלא שלהם. זו היכולת לראות את השואה ואת התחיה יחד, בלי להכחיש או להתנכר לאחת מהן.

גוון נוסף של התמימות השנייה הזו הוא התמימות הנולדת מתוך הטראומה של המפגש עם החכמה, עם הרפלקטיביות, עם הביקורתיות, עם הקונפליקט - ועם כל מה שמגרש מגן העדן השלם, ההרמוני, הטוב והמיטיב, ומיפר את השלום והנעם. תמימות המודעת לחוסר השלמות והמוחלטות של העולם, ואפילו של אלוקים - שיש בהם רוע, עלבון וסבל.

תמימות שנייה פוסט טראומטית היא מוטיב בולט באמונה שלאחר המפגש עם הרוע האנושי הקיצוני - השואה. לאחר השואה והתקומה, כשהאמונה מגיעה למרות החכמה ומתוכה, אמונה תמימה הינה בהכרח בכלל 'תמימות שנייה'... לאחר השואה, המודעות לשואה מהווה 'תפאורת רע' קבועה לחיינו; ומשכך, האמונה לאחר השואה מיוסדת תמיד על הכרעה ולא על הבנה. אופן אחד של הכרעה זו היא ההכרעה להתעלם מהשואה, ובכך לאפשר להפטיר כדאשתקד. אולם אופן אחר של האמונה לאחר השואה הוא המשך האמונה המפוכחת והלא אשלייתית שמקדמת דנא, הבנויה על האומץ להסתכל בחיים על כל מוראותיהם, אך גם על היושר לראות את כל הטוב והתום והחסד שבחיים. השואה איימה לרסק אמונה זו, אך רק חידדה אותה והעצימה אותה!

תמימות שנייה - תיאולוגיה חדשה

תמימות שנייה יכולה להתאפשר, לאחר השואה בפרט, מתוך יצירה של תיאולוגיה חדשה. הפילוסוף היהודי-גרמני הנס יונס וויתר על תיאורו של הא-ל ככל יכול, והותר איתנו עם א-ל שהינו חכם וטוב, אך לא כל יכול (מטעם השמור עימו, שאפשר רק לשער). בכך מוסברת חוסר מעורבותו הגלויה בזוועות השואה, ובכלל הרע בעולם. עימנואל לוינס, הפילוסוף היהודי-צרפתי, קיבל את 'ריקנות השמים'²³ כראייה מפוכחת של אלוקים - כאלוקים שאינו משמש גנת בגן הילדים האנושי. דווקא

23 ביטוי זה חוזר ונשנה במאמרו "לאהוב את התורה יותר מאשר את אלוהים", בתוך: חירות קשה (תרגום ע' בסוק וש' ויגודה, עורכת מדעית ז' הנסל), רסלינג, 2007, עמ' 211-214.

'אתאיזם' זה מפנה את מבטו של האדם אל ההתגלות של הטרנסצנדנטי (הנשגב) או המטאפיזי - באדם, באחר, ובייחוד בפני האחר, המצוות אותו: 'לא תרצח!'; והתגלות זו מביאה אותו לאמונה. במידה רבה, גם בהגותו של הראי"ה קוק - אף שקדמה לשואה - ניתן למצוא כיוונים תיאולוגיים המאפשרים אמונה לאחר השואה. כוונתי, בעיקר, לעמדה הבאה לידי ביטוי במאמרים 'דעת אלוקים' ו'עבודת אלוקים' (בתוך 'עקבי הצאן'), בחזון התאחדות הקודש והחול בתורת ארץ ישראל. שלוש הדוגמאות הללו ראויות ללימוד מעמיק, שרק הוא יביא להבנה שלהן - ואולי אף לבניית אופק תיאולוגי חדש.

תמימות שנייה כעמל אינסופי או כמתנה, חסד והשראה (על פי עקיבא ארנסט סימון)²⁴

התמימות השנייה עלולה להיות תוצאה של ייאוש אינטלקטואלי וקיומי מן החכמה. לחילופין, היא עשויה להיות תולדה של הבשלתה ומיצויה של החכמה, הכוללת גם התפכחות מדמיונותיה. דווקא החכם הלומד תמיד, ומכל אדם, מבין את האינסופיות של האמת. החכם הוא זה שיודע שאינו יודע, הוא האומר: 'תכלית הידיעה שלא נדע'. "התמימות הראשונה היא נחלת מי שאין לו דעת. התמימות השנייה היא נחלת מי שיש לו דעת אינסופית. התמימות השנייה היא התמתחות לקראת הגאולה, בתוך עולם קדם משיחי, אי משיחי בים הזמן הבלתי נגאל".

השער ל'גן העדן האבוד' של התמימות הראשונה נסגר בפני האדם מיד לאחר שאיבד את התמימות הראשונה וגורש מגן עדן. כדי לחזור אל גן העדן, ולאכול מפרי עץ החיים - עליו להמשיך ולאכול מעץ הדעת, עד שישוב לגן העדן מהדלת האחורית; בדומה למעגל, שבו המרחק הגדול ביותר בין שתי נקודות מביא להתלכדותן.

אמנם, אפשר שדווקא מתוך הייאוש מהאפשרות של התמימות השנייה - יבוא הנס של התמימות השנייה, והיא תימצא. כמציאה, עקרב ומשיח, הבאים בהיסח הדעת שמתוך הייאוש. היסח הדעת אינו ביטול הדעת, אלא אי-מיקוד שלה, הסחתה לשוליים והעמדתה ככלי להקשבה. 'אז איתם' - אז תהיה התמימות השנייה חסד, מתנה, ברכה, השראה.

בעל התמימות השנייה אינו ריאליסטי פחות או ביקורתי פחות מן הספקן המפוכח ביותר, אבל הוא מסרב לזהות את מה שיש בפועל, עם מה שיכול להיות בכוח. הרי ניסיונו האישי שהביאו עד הלום העמידו על כך, שיותר משקראנו בספר החיים - כתוב

24 ע"א סימון, "אז איתם (תהלים י"ט, י"ד): על התמימות השנייה", עיון יד-טו (ניסן תשכ"ג-ניסן תשכ"ד).

בו; הנסתר כיום - עשוי להתגלות מחר. הוא מקיים בעצמו את ההדרכה של לודוויג שטראוס:²⁵

באמנות ובשעות המורמות של אהבה וידידות, שכוח תשכח שהעולם עדיין לא נגאל. בחברה ובימי החולין של האהבה והידידות, תהיה בעל כושר לשכוח עובדה זאת - ועם זאת תהיה מוכן תמיד לזכור אותה בעבודתך המקצועית, ובמדיניות, אל נא תסיח דעתך ממנה אף לרגע.

בעל התמימות השנייה, עם כל אכזבותיו - שהצטברו במשך שנים רבות, שהוא לא שוכח אותן והוא נושא אותן כצלקות על נפשו - הריהו מסרב להתייאש מן החיים, מן האדם באשר הוא אדם. כל יחיד, וכל עם, הם 'בחזקת כשרות' בעיניו. רק אם עובדות אכזריות ביותר יטפחו על פניו, יהיה מוכן בעל כרחו להודות בטעותו לגבי הערכתו החיובית של פרט זה או אחר; אבל לעולם לא ימיר את משיחיותו שיש עמה ביקורתיות ואת האופטימיות שלו שיש עמה ספקנות - בביקורת ההווה המשוללת חזון לעתיד, ובספקנות כוללנית שאין בצידה תקווה.

בכל אשר יעשה טיפוס־אדם זה (בעל התמימות השנייה), מתאשר לו חוק שלושת השלבים: החל מתום הילדות, עבור דרך הריסתו (החלקית לפחות) על ידי ניסיון וביקורת, עד לאפשרות של תמימות חדשה. שלושה צעדים אלה משקפים שלושה עידנים, הקיימים בכל תהליך חינוכי הראוי לשמו. כידוע לכל, אין חינוך מתוקן ללא שורשים בעבר, ללא פעילות בהווה, וללא הטרמת העתיד. כמחנך, בעל התמימות השנייה ישם לנגד עיניו את המטרה לקדם את כל החניכים, ולא רק את המיוחדים שבהם, אל השלב השלישי.

תום הילדות הוא בחינת עבר מתמיד, המתחדש בכל יום עם כל לידה; התמימות השנייה היא תמיד בעתיד, אבל בעליה יודעים להטרימה בהווה - בדומה לאמונה, לשבת, לתפילה ולעשרת הדברים שנאמרו לנו בסיני: אמונה היא הטרמה, משיכת העתיד אל ההווה; השבת מטרימה את הגאולה; התפילה מטרימה את היענותה; עשרת הדברים מטרימים חברה שכולה שלום וצדק, שרק בה יתאפשר לכל אדם ולכל עם להחזיק בכל עשרת הדברים.

כל אקט של תשובה דתית הוא ראשית חדשה. בעל תשובה כאילו נולד כיום, אבל לא כתינוק: הריהו יודע על טעויותיו וחטאיו שעשה, וכן על העובדה שיחטא ויטעה גם להבא, עד מיתתו. מכאן באה לו סובלנותו הגדולה לעולם, לבני אדם וגם לעצמו.

25 הערת עורך (ש"פ): דברי לודוויג שטראוס מובאים כאן (ובסמוך להלן) בתרגומו של עקיבא ארנסט סימון מהמקור הגרמני.

כך מצטייר מפרטים מציאותיים רבים הטיפוס האידיאלי של בעל התמימות השנייה. הוא מתחיל ללמוד מחדש, במישור גבוה יותר, את אשר למד כילד וכצעיר. ראשית כל, הוא חוזר ולומד ללמוד, ואומר: אני יכול שוב ללמוד. זהו לימוד מתחדש לבקרים, המגלה לו הפתעות שלא שיערן, ולרוב דווקא בעניינים שחשבם לידועים לו היטב. הוא גם ממלא פיו שירה, מפני שאינו יכול אחרת. מעיינות האמונה ומעיינות השירה נפתחים לו בעת ובעונה אחת, כמעט בעל כורחו - אף אם אין לו כישרון אמנותי. הוא ילמד שוב להשתמש בשמו של האלוקים, כפי שכתב לדוויג שטראוס:

כאשר הייתי איש צעיר, מחקתי את המלה 'אלוהים' משייך בכל מקום, שאליו נתגנבה ללא משים, וכתבתי תחתיה 'רוח' או דבר בלתי מחייב מעין זה. עד שביום אחד אותה מלה מוחרמת אספה לתוכה סובסטנציה [מטען של מובן ומשמעות - ח"ו] מספיקה, כדי לעמוד על זכותה ועל זכותו של אותה עצם שהיא מפרשת בשמו, ללא כל אפשרות להמרות שוב את פיה.

שיבתה של היכולת להתפלל היא המבחן האחרון של בעל התמימות השנייה, שהרי תפילה היא קריאה בשם ה'. ייתכן שיגיע לתפילת יחיד או לתפילה בציבור, לתחנונים או למטבע שטבעו חכמים. בין כך ובין כך, אין תפילתו יכולה להיות תפילת תם, כי טעם כבר טעם חטא. בכל צורה שלא יבחר בה, לבו יתפלל עם בעל המזמור (תהלים יט, יג-טו): "שְׁגִיאוֹתַי מִי יִבֶּן מְנַסְתָּרוֹת נִקְנִי: גַם מְזִידִים חָשַׁף עֵבְרָךְ אֶל מִשְׁלֹחַי בִּי אֲזַ אֵיִתָּם וְנִקְיִתִי מִפֶּשַׁע רָב: יִהְיוּ לְרִצּוֹן אִמְרֵי פִי וְהִגִּיזוּן לִבִּי לְפִנְיֶךָ ה' צוּרִי וְגֹאֲלִי:"

ואולי - חכמה שנייה

הכותרת 'תמימות - חכמה - תמימות שנייה' כבר קנתה לה מקום של קבע וכבוד בשיח הרוחני והתורני. במהלך לימודי, כשביקשתי להתחקות אחר מושגים אלה ואחר הדינמיקה שביניהם, התחדש לי שיש צורך להשלים את הכותרת הזו במושג נוסף - 'חכמה שנייה', באחת משתי דרכים: דרך אחת היא המהלך הבא: 'תמימות - חכמה - חכמה שנייה - תמימות שנייה'. יש גם דרך שלפיה 'החכמה השנייה' תהיה השלב האחרון במסע. באפשרות זו, המהלך יהיה: 'תמימות - חכמה ראשונה - חכמה שנייה'. כלומר, החכמה השנייה תהיה מחוץ החפץ, שבדרך כלל נקרא 'תמימות שנייה'.

כבסיס להבחנה בין החכמה השנייה לתמימות השנייה, אציג את המכנה המשותף שלהן. המכנה המשותף של התמימות השנייה והחכמה השנייה הוא 'שניוניות'. שתיהן אינן מצב 'ראשוני' טבעי וספונטני, אלא תהליך, הכרעה או מצב שאליו הגיע האדם בבגרותו - מתוך הבשלה, התנסות ומחשבה, שהביאו אותו לרצות לחיות את חייו באופן מלא, הכולל את שני כוחותיו היסודיים, הרגש והשכל.

אי אפשר 'לקפוץ' מהחכמה היישר אל התמימות השנייה. כשם שהתמימות השנייה אינה תולדה ישירה מהשלכת החכמה בשל אוזלת ידה, מגבלותיה ונוקיה, כך גם אינה תולדה ישירה של אותה החכמה שיצרה את הקרע והשבר. יש שלב נוסף במעבר מהחכמה לתמימות השנייה, שלו אני קורא 'חכמה שנייה'.

'החכמה השנייה' היא החכמה שלא רק שאינה מנוכרת ומנכרת, אלא אדרבה - היא יוצרת כלי נגינה ותיבות תהודה לביטוי הניגון (והאור) הפנימי והעצמי, באמצעות מחשבותיה, דימויה, מושגיה ושיחה בכלל. היא מרחיבה ומעמיקה את הדעת, וגם מקלפת ממנה את קליפותיה ומצרפת אותה מסיגיה. היא פותחת את הלב, ומביאה אותנו אל מבוא הבית ואל סף הטרקלין של התמימות השנייה.

מהי חכמה זו? זוהי חכמת ה'אבות' של "איזהו חכם - הלומד [תמיד - ח'ו] מכל אדם [ולא רק מחכמים - ח'ו]" (משנה אבות ד, א). זוהי חכמת המקובלים, הבוקעת ונמצאת מן האין. זוהי חכמת המהר"ל, המיוסדת על הענוה הגמורה - הפשיטות. זוהי חכמה המתבטאת בהקשבה רבה ועמוקה, ובדיבור מועט ושקט. זו חכמת סוד שיח החבורה ונועם אהבת החברותא, שהשכינה שורה בהם. זו חכמה מחיה ופותחת, מעוררת ורומזת, ולא סוגרת, מקבעת ופוסקת נחרצות. זוהי 'חכמת האמת', באשר היא 'חכמת הלב'; זוהי 'חכמת האמת', באשר היא 'חכמת האמונה' - החכמה המייחדת ב'יחודא שלים' את הסובייקטיביות והאובייקטיביות. חכמה זו מביאה אל התמימות השנייה.

ניתן לדבר על שלוש אפשרויות של 'תמימות שנייה'. האפשרויות המצויות יותר של תמימות שנייה הן אלו בהן נשמרת היררכיה בין התמימות לחכמה:

האחת - 'התמימות השנייה' בתור שיבה אל התמימות כמאור הגדול, ואל החכמה כמאור הקטן; התמימות עיקר, והחכמה טפלה לה ומשמשת אותה. שיבה לאמון באינטואיציה ובבינת הלב כמכונני החיים הטובים - לאחר ההיווכחות בקוצר ידה של התבונה, למרות הבטחותיה, לחולל זאת. בשיאה, זו ההתעלות אל 'אשת חיל עטרת בעלה', ההתעלות מן החכמה אל האין, אל ההתענגות על שעשועי העצמיות של האינטואיטיביות והאינטימיות, מתוך הענווה של 'תכלית הידיעה שלא נדע'. זוהי, באופן כללי, התמימות המיוחלת של החסידות.

השנייה - 'התמימות השנייה' שהיא בעצם 'החכמה השנייה'. על פי אפשרות זו, החכמה היא המאור הגדול - והרגש הוא המאור הקטן. כך מתעצבת אמונה שהיא קודם כל חכמה, אור, בהירות וצלילות - ולא הערפל והאפלה של הרצון, הדמיון או הרגש. חכמה זו נותנת מקום לתמימות מתוך הבנת הכרחיותה, חיוניותה ותועלתה - להתעלות במעלות הדבקות וההשראה, ולמימוש ההשכלה העליונה ב'חסד משפט וצדקה בארץ' (על פי חתימת מורה הנבוכים - חלק ג פרק נד).

ניתן לראות זאת כמגמתו של הרמב"ם עצמו, על פי מה שהוא מבהיר בראשית המורה:

מטרתו הראשונה של ספר זה להסביר משמעויותיהם של שמות המופיעים בספרי הנבואה... מטרת הספר הזה כולו, וכל מה שמסוגו היא חוכמת התורה לאמיתה. יתר על כן, מטרת הספר הזה להעיר לאדם דתי, אשר נקבעה בנפשו והושגה באמונתו אמיתת תורתנו, ואשר הוא שלם בדתו ובמידותיו, והוא עיין במדעי הפילוסופים וידע את משמעויותיהם, והשכל האנושי משכו והביאו לתת לו את מקומו (הראוי לו), אך מנעוהו מכך פשטי התורה, ומה שהבין - או הוסבר לו - ממשמעויות אותם שמות משותפים או מושאלים או מסופקים. וכתוצאה מכך הוא נשאר נבוך ונדהם - או שילך בעקבות שכלו וישליך מעליו מה שידע מאותם שמות, בחושבו שהוא משליך מעליו את יסודות התורה, או שישאר עם מה שהבין מהם ולא יימשך אחר שכלו, ונמצא שהוא פנה עורף לשכלו וסר ממנו ויהיה סבור עם זאת שהזיק לעצמו ופגם בדתו. הוא יישאר עם אותן אמונות מדומות, פוחד וחולה, ולעולם בכאב לב ומבוכה רבה. ספר זה כולל מטרה שנייה, והיא לבאר משלים נסתרים מאוד המופיעים בספרי הנביאים מבלי שנאמר במפורש שהם משלים... כאשר מתבונן בהם היודע באמת ומפרש אותם כפשוטם, נבוך אף הוא מבוכה רבה. אך כאשר נבאר לו את המשל הזה או נעמיד אותו על היותו משל, הוא ימצא את הדרך הנכונה ויחליץ מאותה מבוכה. לכן קראתי ספר זה בשם "מורה נבוכים".

(מורה הנבוכים, פתיחה [מהדור' מיכאל שורץ, תל-אביב תשס"ג, עמ' 9-11])

ספר מורה נבוכים אמור איפוא לגאול את הנבוך ממבוכתו - על ידי חשיפת החכמה שמאחרי השמות והמשלים, ובכך להביא את החכם הנבוך ל'תמימות שנייה', או - ליתר דיוק - ל'חכמה שנייה'. בסופו של תהליך הלימוד, יתברר לחכם הנבוך שהניגוד בין חכמה לתמימות הוא תולדה של חוסר העמקה; והוא ייווכח, שעומק משמעותה של האמונה התמימה מואר דווקא על ידי החכמה.

האפשרות השלישית היא 'התמימות השנייה' (שהיא גם 'חכמה שנייה') במובן האינטואיטיבי של מושג זה: שיבה (הן כפועל והן כשם עצם) אל המציאות האידיאלית, האחדותית וההרמונית של 'שני המאורות הגדולים' - שבה הרגש והשכל, התמימות והחכמה הם כשני מלכים, המשתמשים בכתר אחד יחדיו. זו אינטואיציה הבוקעת עד העתיד הרחוק, שבו יתקיים "וְהָיָה אֹרֶךְ הַלְּבָנָה כְּאֹרֶךְ הַחֲמָה וְאֹרֶךְ הַחֲמָה יְהִיֶּה שְׁבַעֲתַיִם כְּאֹרֶךְ שְׁבַעֲתַיִם יְיָמִים בְּיוֹם חֶבֶשׁ ה' אֶת שְׁכָר עֲמוֹ וּמַחֲץ מִכְתּוֹ יִרְפָּא" (ישעיה ל, כו) - לפי הפירוש שלעתידי לבוא יהיה אור הלבנה כאור החמה שהיה בשבעת ימי בראשית. או

יימחק הפער, תבוטל ההיררכיה, ישובו המאורות להיות שני מלכים גדולים המשתמשים בכתר. הברכה המבטאת זאת היא "ברוך משמח החתן עם הכלה"²⁶. האפשרות השלישית היא במידה רבה התמימות שאליה מייחל הראי"ה קוק. כך נשקפת רוחו וכך נשמע ניגונו, על פי דבריו שאביא מייד.

הראי"ה - תמימות וחכמה גם יחד

הראי"ה קוק פותח בתיאור הסתירה החריפה הנוצרת במפגש הראשוני בין שני הכוחות היסודיים, בין 'האמונה השלמה שבלב' - התמימות, לבין 'יסוד העילוי השכלי והלימודי' - החכמה:

יסוד האמונה השלמה שבלב נובע הוא מתוך מעמק סגלת הנפש שבישראל. לעמתו מכון קרבן העמר של שעורים, מאכל בהמה, הנוטה רק לרגש הטבעי. אחריו ועל גביו בא יסוד העלוי השכלי והלמודי. אמנם חלשת האדם גורמת, שבהיותו מכשר למחקר שכלי יחלש בו יסוד הנטיה האמונית, ובהיותו שלם באמונה הוא עלול למעט בהשכלה וחכמת לב.

(אורות ישראל פרק ח פסקה א)

הראי"ה קוק מציע דרך מפתיעה להתמודדות עם הסתירה. הוא אינו מציע דיאלוג של התפשרות והתפייסות בין התמימות לחכמה, אלא דווקא טיפוח ופיתוח מירביים של כל אחת מהן, כאילו היא האחת והיחידה:

אבל תכלית דרך הישרה היא, שכל כח לא ימעט את חברו, ולא יתמעט על ידו, כי-אם יתגלה בכל מלא עזו, כאלו היה הוא השולט לבדו. כח האמונה צריך שיהיה שלם כל-כך כאלו אין לו שום אפשריות של מחקר, ולעמת זה צריך שיהיה כח החכמה כל-כך מעלה ומזרו כמו לא היה כלל כח של אמונה בנפש. "אדם ובהמה - ערומים בדעת ומשימים עצמם כבהמה" (חולין ה, ב).

בהמשך הפיסקה, הראי"ה קוק מסביר כיצד התמימות מתחברת לחכמה במעגל השנה - מפסח לעצרת:

... ועל כן טובה מאד לישראל תמימות האמונה בפשטותה, שהיא גם-כן מבררה כיום בהיר, ברה כחמה. ולפיכך מחבר הוא פסח לעצרת על-ידי ספירת העמר שבבית המקדש, שהיא מחברת את מנחת השעורים, מאכל בהמה, נטית הרגש הטבעית, אל החטים, מאכל אדם, העלוי השכלי הרוחני, עץ הדעת חטה היה.

הרב מבאר, שספירת העומר, מפסח (יציאת מצרים) - התמימות הראשונה, עד עצרת (מתן תורה), היא מהלך הארת נטיית הנפש הטבעית (השעורים, מאכל בהמה) וחיבורה אל העילוי השכלי הרוחני (החטים, מאכל אדם). ביציאת מצרים, לידתו הפלאית של עם ישראל, זוכה עם ישראל לאמונה תמימה; במתן התורה מקבל הוא את חכמת האמונה, את הדעת המחוברת לעץ החיים - התורה. כל אחד מאיתנו קרוא לחזור על מהלך זה מדי שנה, מפסח דרך ספירת העומר ועד לשבועות.

בסיום הפיסקה, הרב קובע שדווקא כששני הכוחות הללו, התמימות והחכמה, מתגלים במלוא עצמייתם ומגלים את מלא עוצמתם - הם מתכנסים ומתקשרים יחד למערכה אחדותית עליונה:

ושני הכחות היסודיים האלה מגלים את כל מלא ערכם ופעלתם, במעמקי הנפש ומרחבי החיים, בהופיעם כל אחד בצורתו העצמית השלמה, באין שום דבר מעיק לו כלל, ובהתכנסם והתקשרם יחד למערכה אחדותית עליונה.

נח ואברהם - תמימות ראשונה ותמימות שנייה

במקום אחר, הראי"ה עומד על כך שהתמימות, באשר היא שלמות, היא מצב סטטי. ובאמת, זהו ממש אופייה של 'השלמות הטבעית', שהיא התמימות הראשונה. 'התמימות השנייה', יחד עם היותה שלמות - היא תנועה מתמדת. המיוחד בתנועה זו שהיא אינה תולדת חסרון שאנו מבקשים להשלים, אלא ביטוי לאופק האינסופי שנפתח לפנינו - ואליו אנו הולכים, "מִחֵיל אֶל חֵיל" (תהלים פד, ח).²⁷ וכך כתב:

"וַיְהִי אַבְרָם בֶּן תְּשָׁעִים שָׁנָה וַתֵּשַׁע שָׁנִים וַיְרֵא ה' אֶל אַבְרָם וַיֹּאמֶר אֵלָיו אֲנִי אֵל שְׁדֵי הַתְּהַלְוָה לְפָנַי וְהָיָה תָמִים". הנה, כל דבר שיש לו גדר מיוחד עד שיגיע לשלימותו הראוי לו, כל זמן שלא בא לשלימות גדרו, אינו דבר שלם, כי חסר לו עדיין ענין שלימותו, וכיון שבא לכלל שלימותו, שוב אינו כי אם עומד ולא הולך ממעלה למעלה. אמנם זה אינו כי אם בחוק השלימות הטבעי, שההתלכות ממדרגה למדרגה עם השלימות הם שני הפכים. אבל על ידי המילה, נקשר הענין האלוקי באדם ונותן לו שתי אלה המעלות, 'התהלך לפני', בתוספת [= בהוספת] שלימות, ועם כל זה, 'והיה תמים', שלא תהיה ההתהלכות מצד החיסרון, כי אם

27 רעיון זה מבוטא במקומות שונים בווהר: "אהיה בקדמיתא, סתימו דכלא, אנא הוא מאן דאנא. לבתר אשר אהיה, אנא זמין לאתגליא" (ווהר ויקרא, פרשת ויקרא, יא, א). "כדין אקרי אשר אהיה. זמין לאמשכא ולאולדא כלא" (שם, פרשת אחרי מות, סה, ב).

מצד הענין האלוקי שאין לשלימותו קץ ותכלית, על כן בו האדם הולך עם תמימותו.

(פנקסי הראי"ה חלק ד, נספחות, טעמי מצוות א)

דבריו של הראי"ה מהדהדים את דברי המדרש, המדגיש את ההבדל שבין "נח איש צדיק תמים הָיָה בְּדִרְתּוֹ אֶת הָאֱלֹהִים הִתְהַלֵּךְ נֹחַ" (בראשית ו, ט), לבין הציווי לאברהם "הִתְהַלֵּךְ לְפָנַי וְהָיָה תָמִים" (שם יז, א):

"את האלהים התהלך נח", ר' יהודה ור' נחמיה: ר' יהודה אמר: משל לשר שהיו לו שני בנים, אחד גדול ואחד קטן. אמר לקטן: הלך עמי, ואמר לגדול: בא והלך לפני. כך אברהם, שהיה כחו יפה - "התהלך לפני והיה תמים" (בראשית יז, א), אבל נח, שהיה כחו רע - "את האלהים התהלך נח". ר' נחמיה אמר: משל לאוהבו של מלך שהיה משתקע בטיט עבה, הציץ המלך וראה אותו. אמר ליה: עד שאתה משתקע בטיט - הלך עמי, הדא הוא דכתיב: "את האלהים התהלך נח". ולמה אברהם דומה? לאוהבו של מלך, שראה את המלך מהלך במבואות האפלים; הציץ אוהבו, והתחיל מאיר עליו דרך החלון. הציץ המלך וראה אותו, אמר לו: עד שאתה מאיר לי דרך חלון, בא והאיר לפני! כך אמר הקדוש ברוך הוא לאברהם: עד שתהא מאיר לי מאספוטמיא ומחברותיה, בא והאיר לפני בארץ ישראל.

(בראשית רבה [וילנא] פרשת נח, פרשה ל סימן י)

על בסיס ההבדל בין מה שנאמר על נח לבין מה שנאמר לאברהם, המדרש משרטט שני טיפוסים של מאמין. נח מאופיין כמאמין החלש, הילדותי, הזקוק לאחיזת היד האלוקית כדי שלא ישקע בטיט היוון של הרשעה - "אֶת [= עם] הָאֱלֹהִים הִתְהַלֵּךְ נֹחַ". אברהם מוצג על ידי המדרש כמאמין החזק, הבוגר, המתהלך לפני המלך ומאיר לו את המבואות האפלים - "הִתְהַלֵּךְ לְפָנַי וְהָיָה תָמִים". בניגוד לנח, האיש התמים מטבע תולדתו - "תָּמִים הָיָה" - אברהם מצווה להיות תמים, בעתיד, מתוך עמל מתמיד - "וְהָיָה תָּמִים". ודוק: 'והיה תמים' - הציווי המתייחס אל העתיד, מהדהד את השם 'אהיה אשר אהיה' הפונה אל העתיד - לעומת שם הוי"ה, המבטא מציאות הוֹיֵית סטטית. התמימות השנייה היא עבודה מתמדת שאינה נגמרת.

בהתאם לציווי שנצטווה, חייו של אברהם הם אכן התהלכות מתמדת. המסע של אברהם החל ב"לֵךְ לְךָ" (בראשית יב, א), ומגיע (לאחר כעשרים וחמש שנים) ל'התהלך לפני'. ההיענות של אברהם ל'לך לך' הראשון היא בגדר 'תמימות ראשונה', 'וַיֵּלֶךְ אַבְרָם פְּאֶשֶׁר דָּבָר אֱלֹהֵי ה'' (שם יב, ד) - מעין שירה של חנה סנש, "קול קרא והלכתי". ההיענות של אברהם המבוגר יותר והמפוכח יותר, למוד התלאות והסבל, למצות "הִתְהַלֵּךְ לְפָנַי"

(שם יז, א) המקדימה את מצות ברית המילה - מקיימת את 'וְהָיָה תָּמִים' (המשך אותו פסוק), ומבטאת את התמימות השנייה. שיאה של התמימות השנייה היא אמירתו של אברהם 'הֲנִי' (שם כב, א) - ההיענות לעקדה (לאחר שזעק כנגד גזר הדין לסדום (שם יח, כה): 'הֲשִׁפֹּט כָּל הָאָרֶץ לֹא יַעֲשֶׂה מְשִׁפֹּט'). ה'הנני' הזה הוא גם תשלום חובו של אדם הראשון, שלא נענה לקריאה "אֵיכָּה!" (שם ג, ט).²⁸ פסגת התמימות השנייה היא שמיעת אברהם לקול המלאך - "וַיִּלְךָ אַבְרָהָם וַיִּקַּח אֶת הָאֵיל וַיַּעֲלֵהוּ לְעֵלָה תַּחַת בְּנוֹ" (שם כב, יג). רק אחר כל הדברים האלה זוכה אברהם לאתנחתא - "וַיֵּשֶׁב אַבְרָהָם בְּבֵאֵר שֶׁבַע" (שם כב, יט).

עבודת 'התמימות השנייה' בדרכו של אברהם היא עבודה מתמדת שאינה נגמרת. חייו של אברהם הם התהלכות מתמדת, ואנו - בניו - ממשיכים אותה. האמונה הישראלית הבוגרת נבנית על מסד התמימות והחכמה, וחותרת אל 'התמימות השנייה'. כריתת הברית של הרך הנימול לשמונה, מכניסה אותו למרחב הביתי האינטימי של בית ישראל, למרחב של תמימות האמונה - התמימות הראשונה. החכמה תיולד ממנה בעיתה ובזמנה, ואז יתקיים באותו יהודי "דַּע אֶת אֱלֹהֵי אָבִיךָ וְעַבְדְּהוּ" (דה"א כח, ט). החכמה תלך ותימצא לו מן האין - מן ההתנוצצות של העצמיות, והיא "תַּחֲיָה בְּעֲלִיָּה" (קהלת ז, יב) ומתוכה יבקע כשחר אור התמימות השנייה, כאור נגה, הולך ואור עד נכון היום.

התימה - סוף דבר

המעבר מתמימות לחכמה לא חייב להיות משברי וטראומטי, תנועה שנחווית על הרצף של תקלה - תאונה - פיגוע - אסון. הוא יכול להיות רציף, הדרגתי וטבעי - כמו פרח שהופך לפרי, כמו גולם שהופך לפרפר. אני יכול להעלות על דעתי מרחב תרבותי וחינוכי שבו ההורים והמורים הם המובילים את הבן לאיבוד התמימות, ולכל הפחות מלווים אותו בדרכו זו. החינוך בגיל הרך צריך להיות מכוון לתמימות, אך כזו שתדע לעבור לחכמה ולהבשיל כתמימות שנייה, בכוא עיתה. הדימוי של 'הבשלה' בא להנהיר שהמעבר מתמימות לחכמה אינו מעבר בין שני עולמות שתהום פעור ביניהם ונהר דינור זורם בה בשצף קצף, אלא מהלך רציף שמתקדם בדרך אחת - דרך ארוכה, מפותלת לעתים, רצופה מורדות ועליות, קשה ואף קשה מאוד; אך כמעט תמיד זוהי דרך מעניינת ומעוררת. המעבר מתמימות לחכמה הוא תנועה על ציר של פחות רפלקטיביות ויותר רפלקטיביות - תנועה שמביאה לבסוף למודעות ולרגישות, לפתיחות ולהקשבה, להתבוננות וללימוד.

התמימות השנייה אינה חייבת להיות ההכרעה המיואשת של 'האדם הנאור' הרציונלי והריאלי שנוכח באוזלת ידה של החכמה, אך גם לא ההכרעה הנלהבת של הרומנטיקן או המיסטיקן שהתבסמו מריח האקסטוזה או השלווה, וששים לוותר על תבונתם, לבטל עצמם אל האלוקים ולהיבלע באינסופיות. ההכרעה הראשונה, המיואשת, היא פועל יוצא מהתחפרות בראיית החסרונות והפגמים, ומהתעלמות מכל החסד והטוב שבעולם ובאדם. ההכרעה השנייה היא פועל יוצא מהכחשת הסבל והעוול שבעולם, ומהתכחשות לאפלת הרוע שבאדם; עיניה הן עיני עגל המביטות מבעד למשקפיים ורודות, ומתמוגגות מעולם ואדם מושלמים. ההכרעה הראשונה משליכה את החיים, והשנייה משליכה את החכמה. שתיהן מתיימרות - יומרת שווא - לשוב אל התמימות הילדותית או אף העוברית, בבחינת "מִי יִתְנַנְּי כִּי־רָחִי קָדָם" (איוב כט, ב); זוהי היתממות פסולה.

התמימות השנייה עשויה, ואף ראויה, להיות דומה לברית בין איש לאישה שנישאו זה מכבר - ברית המתחדשת בכל יום תמיד. איש ואישה שימי האור הבוהק של ההתאהבות הסתיימו עבורם, והשכילו לצלוח את הימים המאתגרים של בנין הבית שבאו בעקבותיהם. 'התמימות השנייה' היא הברית המכריעה להמשיך למרות הקשיים ועם הצלקות, הברית העושה את הבית למרחב של ביתיות ואינטימיות. מרחב זה מותיר מחוצה לו את החשש והחשד ואת המועקה והספק באשר לאהבה. מאחר שאנו בבית, האפשרות לחיות את הסוד של האהבה מייטרת את הניסיון לפענח אותו. החקרנות, והספקנות הכרוכה בעקבה, מפנים מקומם לפליאה והשתאות.

התמימות השנייה היא תולדת ההכרעה לכרות ברית עם אלוקים ועם התורה. לאחר כריתת הברית, איני מתבונן בה מבחוץ - אלא מבפנים, ובעיקר חי אותה. החכמה שבברית אינה מתכוונת לערער עליה או להפר אותה, אלא להעמיקה ולשכללה. הרפלקטיביות קיימת וחיה, יש רצון ותשוקה - ולעתים גם קונפליקט ושבר, ואף סבל ועלבון; אך כל אלה מתקיימים בפנים, בעין סערת האמונה והאהבה, בתוך הביתיות והאינטימיות שנוצרה בכריתת הברית. וכפי שביטא זאת ר' יהושע בן לוי (שבת פח, א): "אף על פי שמיצר ומימר לי דודי - בין שדי ילין".

אני סבור שכל הכרעה בוגרת ומפוכחת לומר 'הן' לחיים, להודות עליהם ולהתברך בהם, היא הכרעה של תמימות שנייה; ובה וממנה מתרחשת ההתהלכות פנים אל פנים, "לְפָנַי", לפני ה', לפני עצמי ולפני הזולת. ההתהלכות מולידה את התמימות ומפתחת אותה - "הִתְהַלֵּךְ לְפָנַי וְהָיָה תָמִים" (בראשית יז, א).

המדרש (שיר השירים רבה א, י) רואה את שלוש יצירותיו של שלמה המלך כביטוי של שלוש שלבי חייו: "שלושה ספרים כתב [שלמה המלך - ח"ו]: משלי, קהלת ושיר

השירים... רבי יונתן אמר: שיר השירים כתב תחלה, ואחר כך משלי, ואחר כך קהלת. ומייתי לה [מביא לכך ראייה - ח"ו] רבי יונתן מדרך ארץ: כשאדם נער, אומר דברי זמר; הגדיל, אומר דברי משלות; הזקין, אומר דברי הבלים". אפשר לדרוש את המדרש ולומר, שיש כאן הקבלה למהלך של תמימות - חכמה - תמימות שנייה: שיר השירים הוא שירה של התמימות. משלי הוא ביטוי לאור החכמה. קהלת הוא בראשיתו המסקנה של החכמה המפוכחת והביקורתית של הזקנה, ובסופו המסקנה של החכמה הבשלה של הזקנה - התמימות השנייה. זו משמעות דברי הסיום של קהלת (יב, יג): "סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא ואת מצותיו שמור כי זה כל האדם". יראת האלוקים שהיא 'סוף דבר' ולא 'ראשיתו', היא 'התמימות השנייה' הבאה לאחר ש'שמענו הכל', והבנו ש'כל האדם' הוא דווקא מי שאינו אוטם את לבו ליראה, וגם לא סוגר אותה במרחב הרגשי הפנימי - אלא חי אותה בפועל. ואולי לא במקרה מדובר בפסוק על 'יראה', ולא על 'אהבה'...

'שירי סוף הדרך' של לאה גולדברג מהדהדים את ההבנה הזו. אביא את הראשון שבהם, כאקורד סיום למאמר:

הַדֶּרֶךְ יָפָה עַד מָאֵד - אָמַר הַנַּעַר / הַדֶּרֶךְ קָשָׁה עַד מָאֵד - אָמַר הָעֶלֶם / הַדֶּרֶךְ אַרְכָּה
 עַד מָאֵד - אָמַר הַגֶּבֶר / יֵשֵׁב הַזָּקֵן לְנוֹחַ בְּצַד הַדֶּרֶךְ / צוֹבְעָה הַשְּׂקִיעָה שִׁיבְתוּ בְּפִזּוֹ
 וְאֲדָם / הַדֵּשָׂא מִבְּהֵיק לְרַגְלָיו בְּטַל-הָעֶרֶב / צִפּוֹר אַחְרוּזָה שֶׁל יוֹם מַעְלָיו מְזַמְרֶת
 / הַתִּזְכּוֹר מַה יִּפְתָּה, מַה קִּשְׁתָּה, מַה אַרְכָּה הַדֶּרֶךְ?
 (שירי סוף הדרך / לאה גולדברג)